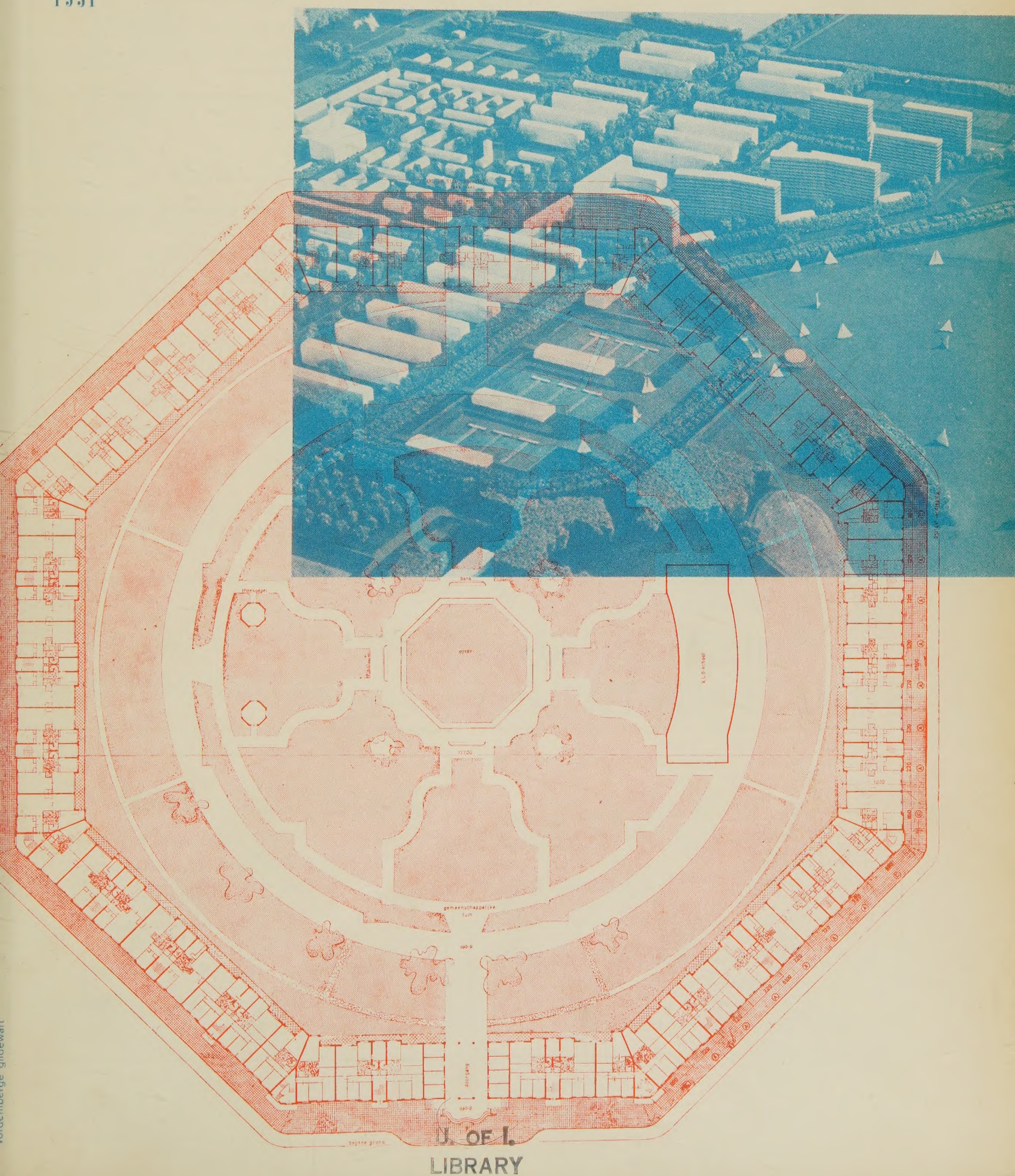
FORUM

maandblad voor architectuur en gebonden kunsten

1
1951

vordemberge gildewart

Maandblad gewijd aan Architectuur en Gebonden Kunsten.
Opgericht door het Genootschap „Architectura et Amicitia" in samenwerking met de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Bond van Nederlandsche Architecten, B. N. A.
Orgaan van het Genootschap A. et A.

INHOUD VAN DIT NUMMER:

Op het omslag:

Plattegrond woningbouw ontwerp „Oktogoon" van arch. Arthur Staal, uit „Bouwen van woning tot stad" en vogelvlucht van maquette plan Slotermeer te Amsterdam

Het volgende nummer zal gewijd zijn aan:

Eliel Saarinen

Het Houtveem Amsterdam

Stoffen van „'t Paapje"

„FORUM" verschijnt met 12 nummers per jaar

Abonnementsprijs *f* 24.—
Voor leden A. et A. of B. N. A. *f* 19.—
Losse nummers, indien aanwezig *f* 2.50 per nummer
Alles franco per post bij vooruitbetaling te voldoen
Voor België Frs. 340.—

Prijs van dit nummer *f* 2.50

Voor advertenties wende men zich tot de uitgever

Uitgave en Administratie: G. VAN SAANE, Herengracht 406 Amsterdam-C. - Telefoon 36186 - Postrekening 681.31.

Zesde Jaargang No. 1
Jan. 1951

FORUM

Interieur goederenbeurs te Amsterdam Arch. H. P. Berlage foto J. d'Oliveira

FORUM 1946—1951

Nu „Forum" met het verschijnen van dit nummer zijn tweede lustrum ingaat, moge een enkel woord van redactiewege vooraf gaan.

Wanneer men nauwlettend de vijf eerste jaargangen doorziet, dan zal men bemerken dat hierin geleidelijkaan een ander redactioneel beleid naar voren treedt. De gedachte, die men tegen het einde van, en direct na, de oorlog koesterde, dat men een architectuurtijdschrift maken kan slechts door het verzamelen en uitgeven van het materiaal, dat de verschillende architecten-groeperingen zouden aanbieden, bleek al spoedig niet juist te zijn. Niet alleen waren verschillende groepen te zeer aan de voor-oorlogse indelingen en verhoudingen verknocht om niet, zo spoedig de materiële mogelijkheid bestond, de status van weleer in ere te herstellen, maar een tijdschrift, dat een plaats wil hebben in het geestesleven van deze tijd, moet nu eenmaal méér zijn dan een onsamenhangende verzameling publicatie-materiaal. En een redactie is nu eenmaal meer dan een gezelschap archiefbedienden. Voor „Forum" betekent dit geenszins, dat nu voortaan slechts een enkel facet van het Nederlandse architectonische leven in het tijdschrift tot uiting zou kunnen komen. Integendeel, evenals voorheen blijven de kolommen van het tijdschrift voor alle schakeringen geopend. Maar het betekent anderzijds wel, dat de redactie voor de verdere opbouw van „Forum" een veel zwaardere taak op zich genomen heeft, met een veel grotere verantwoordelijkheid tegenover het architectuur-leven — en in het algemeen tegenover het geestesleven — van deze tijd. Wij hopen, dat onze krachten daarvoor niet te kort zullen schieten, maar tevens spreken wij de hoop uit te mogen rekenen op de daadwerkelijke medewerking van allen, die de architectuur en de andere culturele uitingen die daarmede verband houden, na aan het hart liggen. Met grote erkentelijkheid gedenken wij van deze plaats de vele steun en medewerking, die wij reeds bij onze redactionele taak in haar nieuwe vorm hebben ondervonden. Gaarne spreken wij ook hier onze dank uit voor de vele inspirerende adviezen, gegeven op de contactbijeenkomsten. Duidelijk is ook daar gebleken, dat de inmiddels door ons ingeslagen weg om regelmatig nummers van min of meer afgerond karakter te verzorgen, met de wens van de lezers strookte.

Op de moeilijkheden — immateriële, zowel als stoffelijke — verbonden aan de uitgave van een tijdschrift van culturele strekking is van verschillende zijden herhaaldelijk en, naarmate de economische positie van ons land benarder is geworden, nog met meer klem gewezen. Het vervult ons — het zou valse bescheidenheid zijn dit te verbloemen — met een zekere trots dat, ondanks deze moeilijkheden, „Forum" nog steeds het kunsttijdschrift met het grootste aantal vaste lezers in Nederland gebleven is en dat dit aantal, juist ook onder de jongeren, nog regelmatig toeneemt.

Wij schrijven dit niet uit overmaat van zelfgenoegzaamheid. Te veel wensen, die ook wij koesteren, moesten vooralsnog vrome wensen blijven. Maar wij meenden het hier naar voren te mogen brengen, omdat het duidelijker dan vele woorden aantoont, welk een hechte plaats „Forum" zich in de vijf jaren van zijn bestaan heeft weten te veroveren. Aan ons zal het zijn voor de handhaving van deze plaats op de bres te blijven staan. Er is alle reden, zeker als wij zijn van Uw daadwerkelijke steun, het tweede lustrum met vertrouwen tegemoet te gaan.

Tenslotte willen wij, mede namens het Bestuur van A. et A. een woord van warme hulde voor onze uitgever niet achterwege laten voor de grote toewijding, waarmede hij zich van zijn kant gedurende deze eerste vijf jaren aan „Forum" gegeven heeft, en voor de royale wijze, waarop hij steeds, waar het slechts enigszins mogelijk was, aan onze, vaak grote kosten meebrengende wensen, is tegemoetgekomen. Wij hopen, dat ook gedurende de komende jaren dit hem mogelijk zal zijn. Aan zijn goede wil twijfelen wij geen ogenblik.

Redactie

Een halve eeuw bouwen

Ir A. Boeken

In de vijftig jaren, die de eerste helft der twintigste eeuw hebben volgemaakt, hebben er in de wereld van het bouwen vele ingrijpende veranderingen en geweldige ontwikkelingen plaats gegrepen.

Nu Forum met het eerste nummer van zijn nieuwe jaargang de tweede helft dezer eeuw ingaat, is het wellicht een geschikte gelegenheid de gedachten eens te laten gaan over die achter ons liggende vijftig jaren.

Ik wil daarom trachten, zij het slechts zeer schetsmatig en onvolledig, hier een overzicht te geven van wat er zo in die afgelopen halve eeuw in de wereld van het bouwen gebeurd is.

Culturele, technische en artistieke ontwikkelingen storen zich niet aan data van eeuwwisselingen.

Zo zal ik niet kunnen vermijden in mijn beschouwing enkele jaren verdere terug te gaan dan het begin dezer eeuw. Zelfs zal ik de ontwikkelingsgang in de voorafgaande halve eeuw niet geheel daarbuiten kunnen laten.

Het is de grootste verdienste geweest van de Zwitserse cultuur- en architectuurhistoricus Dr Sigfried Giedion de ontwikkelingsgang van het bouwen der negentiende eeuw ontdekt en beschreven te hebben. In zijn baanbrekend boek, „Bauen in Frankreich, Bauen in Eisen, Bauen in Eisenbeton", welks eerste verschijnen nu reeds bijna een kwart eeuw geleden is, gaf hij het beeld van de ontwikkelingsgang op constructief gebied, die met de nieuwe oplossingen van de opgaven van de opkomende grote industrieën en van het wereldverkeer omstreeks 1850 inzet. Het beeld heeft in hoofdzaak betrekking op deze ontwikkeling in Frankrijk, maar geldt in zijn grote trekken ook voor andere landen. Evenals zijn latere werken „Time, Space, Architecture" en „Mechanization takes Command" geeft dit boek een geheel nieuwe zienswijze op de ontwikkeling van het bouwen in de vorige eeuw, een zienswijze die het mogelijk maakte verband te leggen tussen maatschappelijke, technische en culturele verschijnselen, waarin andere schrijvers over de architectuur dier eeuw nooit geslaagd waren.

Als inleiding tot mijn beschouwing over de twintigste eeuw mogen hier enkele zinsneden uit Dr Giedions boek, waarin de schrijver het over de vorige eeuw in het algemeen heeft, voorafgaan:

„Zoals elke tijd, is ook de negentiende eeuw een complexe grootheid. Mogelijkerwijs nog verwarder dan andere tijden. Wij staan er nog te dicht bij om een eindoordeel uit te spreken".

„In hoofdzaak zijn er twee stromingen te herkennen, die, vaak onontwarbaar, door elkaar heen gaan:"

„Ten eerste: De erfenis van vroeger. Daartoe behoren alle gebieden, die een beetje ter zijde liggen. Kunst, plechtigheden, representatie, privé aangelegenheden".

„Ten tweede: Daarnaast komt het Leven zelf met zijn wetten; Het aardoppervlak wordt vervormd als nog nooit te voren geschied is. (Havens, spoorwegen, tunnels, grote waterwegen). De productie wordt op geheel andere basis georganiseerd (Industrie). De hervorming van de samenleving begint (Socialisatie-tendenties)".

„Steeds weer probeert men een „stijl" te vinden, zonder in te zien, dat deze formalistische experimenten bij voorbaat tot mislukken gedoemd zijn. „Oberflächengekräusel". De tijd van de afzonderlijke bouwstijlen op ambachtelijke grondslag was voor eeuwig voorbij op het ogenblik, dat het begrip van een geïsoleerde bouwkunst ten onder ging".

„De negentiende eeuw: Merkwaardig wederzijds doordringen van individualistische en collectivistische tendenties".

„Zoals nauwelijks ooit te voren geschied was, beplakt deze eeuw alle handelingen met het etiket „individualistisch" (Ik, natie, kunst), maar ondergronds moet deze eeuw in de gebieden van de alledaagse werkelijkheid, als in een roes, de elementen voor een collectieve vormgeving voortbrengen".

„Alles rust tegenwoordig op deze elementen".

„Met deze ruwe grondstoffen moeten wij ons bemoeien: Met grauwe gebouwen, markthallen, warenhuizen, tentoonstellingsgebouwen. Al mogen deze dingen van nog zo weinig betekenis schijnen voor de aesthetische prikkeling: daarin ligt toch de kern!"

Voor ons mag dit alles een beetje te schematisch voorgesteld zijn, — wij hebben sindsdien ook onder dat „Oberflächengekräusel" in de vorige eeuw nog merkwaardige diepere stromingen ontdekt — maar het geheel geeft toch een treffende karakteristiek van de situatie, waaruit op verrassende wijze de ontwikkelingsgang van het bouwen in de tweede helft der negentiende eeuw voortkwam en waaraan Dr Giedion dan verder de ontwikkeling van de constructieve geest in de twintigste eeuw vastknoopt.

Ook in Le Corbusier is deze gedachtengang te vinden. Zo schrijft deze in de inleiding tot de in 1930 bij Girsberger verschenen uitgave van zijn werken, lang niet zo ver terug gaande als Dr Giedion: „Na de oorlog", — dat wil zeggen de eerste wereldoorlog — „leerden wij de hangars te Orly van Freyssinet en de Amerikaanse legeropslagplaatsen kennen. Daarmee waren wij het geheel eens. In tien jaren hebben wij de luchtvaart

zien ontstaan. De oorlog heeft de hedendaagse architectuur niet voortgebracht, maar haar vooruitgang ten zeerste bevorderd".

Terloops opgemerkt: een trieste erkenning, maar zeker niet zonder grond. Doch terugkomend tot de opzet van mijn beschouwingen, wil ik hier toch opmerken dat, naast het opkomen van de nieuwe constructieve geest, nog vele andere factoren bij Le Corbusier in het spel geweest zijn. Zo eenvoudig, zo rechtstreeks is de verwantschap van — laat ons zeggen — Eiffel en Freyssinet enerzijds en Le Corbusier anderzijds, volstrekt niet. Om dat te beseffen behoeft men slechts zijn eerste boek „Vers une architecture" door te bladeren en de hoofdstukken „La leçon de Rome", „Architecture, pure création de l'esprit" met de glorieuse foto's van het Parthenon, en ook „Les tracés régulateurs" met de wonderlijke foto's en tekeningen van de villa uit 1916, een van zijn allereerste en inderdaad uitgevoerde werken, te bestuderen, of ook zijn schilderijen te bekijken.

Wellicht min of meer overeenkomstig bovengenoemde tegenstellingen uit de negentiende eeuw, maar toch ook weer geheel anders, — daar het zich uit den treure vermeien in de erfenis van vroeger inmiddels plaats gemaakt had voor een radicaal verwerpen van deze, kan men in de halve eeuw, die ik me voorgenomen heb hier te bespreken, ook twee complexen van verschijnselen onderscheiden.

Daar zijn ten eerste de verschijnselen, die met hun veranderende aspecten het meest tot de verbeelding van de artistieke, intellectuele twintigste-eeuwer hebben gesproken: de zogenaamde welbekende architectuurstromingen; ten tweede, die van de onderstroom, die veel minder opgemerkt zijn, maar uiteindelijk van veel groter betekenis voor de wijziging van het beeld van de menselijke omgeving zijn geweest.

Het zullen in hoofdzaak deze verschijnselen zijn, die ik in deze beschouwing wil nagaan.

Deze keuze houdt niet in, dat ik deze „architectuurstromingen" zie als „Oberflächengekräusel" om hier het woord nog eens te gebruiken dat Dr Giedion voor de stijlimitaties in de negentiende eeuw bezigde. Ik ben overtuigd, dat de twintigste eeuwse verschijnselen op een ander plan liggen.

Doch tot deze keuze besluit ik omdat men zich in het algemeen nog zo weinig de betekenis van de veranderingen van de grondslagen van het bouwen in de laatste halve eeuw bewust is en een beschouwing daarvan wellicht verhelderend kan werken.

Daarentegen behoren de zogenaamde „architectuurstromingen" al jaren tot de voorgeschreven examenstof van alle bouwkundige onderwijsinrichtingen en eigenlijk ook tot de verplichte geestelijke inventaris van de in bouwkunst belangstellende leek, die bij wil zijn. Die opéénvolging van Berlage en zijn constructieve eerlijkheid, De Klerk met de Amsterdamse school, de Stijl, de Nieuwe Zakelijkheid, de Zweedse enthousiasten, de controverse van het Nieuwe bouwen en de Delftse school doen mij altijd zo'n beetje denken aan het rijtje Dirk de eerste, Dirk de tweede, enz. het Henegouwse huis, de Hoekse en Kabeljauwse twisten, dat wij allemaal op de lagere school geleerd hebben, maar waardoor wij toch zo weinig inzicht in de vaderlandse geschiedenis van de Middeleeuwen hebben gekregen. Deze vergelijking moge ietwat onvrindelijk lijken; men gelieve evenwel te bedenken, dat die onvrindelijkheid wel de „rijtjes" betreft maar noch de figuren uit de vaderlandse geschiedenis, noch die van het bouwen in de twintigste eeuw.

Het is mijns inziens de fout geweest van hen, die zich beijverd hebben te schrijven over architectuur en daarbij getracht hebben de achtereenvolgende verschijningsvormen te karakteriseren en te verklaren, dat zij in eerste instantie te zeer uitsluitend op deze verschijningsvormen gelet hebben en van deze direct zijn overgestapt naar psychologische, sociologische en wijsgerige speculaties.

Dit mag een interessant spel voor de geest zijn, maar het gevaar is groot, dat het zinledig wordt en bovendien, dat de wereld er bij op haar kop gezet wordt.

Men heeft bij al die speculatieve beschouwingen vergeten, dat er tijdens de laatste halve eeuw in de van oudsher steeds veranderende samenleving zich opnieuw ingrijpende veranderingen hebben voorgedaan, die de architecten voor geheel nieuwe opgaven hebben gesteld, en aan oude opgaven geheel nieuwe aspecten hebben gegeven.

Daar is bij voorbeeld het begrip „volkshuisvesting", dat nadat het in de Woningwet van 1902 vaste vorm gekregen had, tot ontwikkeling kwam en aanleiding gaf tot de grote, voor de architecten geheel nieuwe opgave van de woningbouw. Weleer was er ook woningbouw geweest — zoals in de Pijp en in de Willemsparkwegbuurt, om ons nu maar tot Amsterdam te beperken — weleer was er ook enige verspreide sociaal gerichte woningbouw tot stand gekomen, zoals het pionierswerk van de oudste woningbouwmaatschappijen tot algemeen nut, en het plaatselijk saneringswerk in vervallen wijken, waarbij de architect Van der Pek een grote rol gespeeld heeft, doch pas in deze eeuw ontwikkelde de woningbouw met zijn geheel nieuwe opgaven, met zijn nieuwe eisen van bewoonbaarheid, hygiëne en comfort zich — ondanks of wellicht juist door de tegenstellingen van particuliere en van overheids- en verenigingsbouw — tot vormen, die de vorige eeuw in het geheel niet gekend had.

Samenhangend met de woningbouw — en ook verankerd in de bepalingen van de Woningwet, ontwikkelde zich de stedebouw met zijn evenzo nieuwe opgaven. Men denke slechts aan de stratenplannen van de tweede helft der vorige eeuw, waarbij het maken van een afsnijding van 1.50 m. op de hoek der bouwblokken de hoogste stedebouwkundige wijsheid was, aan de dooltuinen der villaparken der Gooise forensendorpen, om te beseffen dat anno 1900 de stedebouw nog geheel in de kinder-

schoenen stond. Thans, vijftig jaar later: welk een verschil! De stedebouw heeft in streekplan en nationale plan zijn oorspronkelijke enge grenzen overschreden, en in verkavelingsplan, bebouwingsplan en wijksupervisie het organisatorische verband gevonden met de architectuur.

Daar is voorts de enorme evolutie van nagenoeg alle bouwwerken, die de nieuw ontstane bedrijfs-, verkeers-, vermaaks- en cultuurvormen van de tegenwoordige samenleving vragen, een evolutie, die zowel de afmetingen betreft — en daarmee de constructieve opgave — als de kwalitatieve eisen.

Men vergelijke in gedachten eens een kantoorgebouw, een fabriek, een station, een boerderij, een warenhuis of ook zelfs een bescheiden winkel, een school en een schouwburg van vijftig jaar geleden met een overeenkomstig gebouw van tegenwoordig; Men bedenke daarbij dat er talrijke gebouwensoorten zijn, die in 1950 heel gewoon zijn — bioscopen, sportstadions, luchthavengebouwen, radiostudio's, in die tijd nog geheel onbekend, en overwege daarbij welk een geheel nieuw soort eisen van outillage en inrichting aan deze bouwwerken gesteld wordt en men zal de grote omwenteling op het gebied van het bouwen in de laatste halve eeuw moeten erkennen.

Er zijn al te veel lieden, die klakkeloos met ál de verworvenheden van deze ontwikkeling dwepen en lichtvaardig hen, die trachten te onderscheiden, wat er van deze verworvenheden waarde heeft voor de mens en wat slechts waardeloze bedenksels van het ongeremde technisch vernuft zijn, uitwassen van bepaalde economische wanverhoudingen of verschijnselen van losgebroken massapsychose, uitmaken voor achterlijk.

Wij behoeven ons echter hiervan niets aan te trekken.

Het gaat er voor iedere architect met werkelijk verantwoordelijkheidsgevoel op technisch, economisch, sociaal en hygiënisch gebied om, de juiste keuze te doen uit de overdaad van nieuw kunnen en willen. Niemand zal dan kunnen ontkennen, dat er in de laatste vijftig jaren op deze gebieden zeer veel gewonnen is en nog zeer veel te winnen overgebleven is.

Wij kunnen niet anders doen, dan constateren, dat in vrijwel alle opzichten een bouwwerk van thans aan veel zwaardere technische eisen moet voldoen dan voorheen, dat voorts de technische mogelijkheden, die nieuwe constructieve inzichten, nieuwe materialen, fabricage- en uitvoeringsmethoden bieden, veel groter zijn geworden. Door een en ander zal de architect bij zijn werk, en dan in de eerste plaats bij het ontwerpen van een bouwplan, met veel meer en ook geheel andere factoren dan voorheen rekening moeten houden en dit bovendien op veel exactere wijze en met veel groter verantwoordelijkheid zowel in constructief als economisch, sociaal en cultureel opzicht.

Het is goed hierbij te bedenken, dat al die nieuwe eisen en die nieuwe mogelijkheden van technische aard zijn. Laat ons het voldoen aan die technische eisen en het gebruiken van mogelijkheden niet verwarren met de architectonische gestalte van een werk. Laten wij vooral beseffen dat — veel meer dan vroeger — het maken van een bouwplan, het bepalen van de afmetingen van de ruimten en zelfs de groepering van deze voor een zeer belangrijk gedeelte een technische opgave is, op precies dezelfde wijze als het ontwerp van een machine of van een scheikundig procédé. Laat ons ook, terloops, constateren, dat door architectonisch onmachtigen maar al te graag heel wat van die nieuwe techniek en het oplossen van die technische problemen — ook het in-schijn-oplossen daarvan — ons als architectonische concepties worden voorgegoocheld.

Hoe belangrijk ook de technische zijde van het bouwen wezen mag, voor de architect in de ware zin des woords gaat het er echter om of hij bij machte is zijn werk op te heffen, boven het technische, tot op het plan van het architectonische.

Met een geringe wijze van interpretatie zou ik hier de bekende uitspraak van Goethe kunnen aanhalen: „Für den geringsten Kopf wird das Handwerk immer nur Handwerk sein; für den besseren eine Kunst, und der Beste, wenn er eins tut, tut er alles, oder um weniger paradox zu sein, in dem Einen, was er recht tut, sieht er das Gleichnisz von Allem, was recht getan wird".

Intussen deze hoge architectonische roeping van de architect, — of is het eigenlijk beter om te spreken van een eenvoudig, menselijk verlangen van de architect? — ontslaat hem toch niet van de plicht, de nieuwe verantwoordelijkheden te aanvaarden en zich met volledige overgave te wijden aan de nieuwe opgaven of aan de nieuwe vormen van oude opgaven.

Dit vereiste een andere instelling van de architect.

Ik wil trachten om deze verandering van instelling, verandering in het gedachtenleven van de architect in de laatste vijftig jaren na te gaan, al besef ik zeer goed, dat ik niet meer dan enkele losse aantekeningen daarover zal kunnen geven. Een werkelijk overzicht van deze verandering zou een uitvoerige studie vereisen, waarin men de figuren van de achtereenvolgende architectengeneraties, de werken uit die jaren en al hetgeen over en door hen geschreven is, zou moeten beschouwen. Dat laat ik aan geboren architectuurhistorici over om eens te zijner tijd te ondernemen. Daarom slechts enkele losse aantekeningen.

Allereerst een aanhaling van Berlage, een gedeelte van een lezing, die deel uitmaakte van de serie voordrachten over architectuur in de winter van 1907—1908 door het genootschap A. et A. georganiseerd, waaruit indirect de V.B.O. en H.B.O. voortkwamen:

„Ik zeide reeds", aldus Berlage, „dat in deze tijd de grote bedoeling van organiseren, van practisch handelen naar voren komt, en dat daardoor het onderzoek naar de nuttigheid van nieuwe bouwstoffen de bouwmeester een zeer bizondere taak oplegt".

„Welnu, de architect van tegenwoordig staat dus voor het vraagstuk van altijd: ruimten te scheppen met nieuwe

„Vreewijk" te Rotterdam
Archⁿ Granpré Molière, Verhagen en Kok

foto's Van Agtmaal

zowel als met reeds lang beproefde materialen, maar vooral met zodanige, welke de mens van deze tijd voldoen; en aangezien nu de ontwikkeling gaat ook in die richting naar het zakelijke" — zo staat het er anno 1908, — „het scheppen van ruimten met grote overdekkingen op kleinere steunpunten, en omdat wij, constructief, steeds op elke wijze naar vergeestelijking trachten, kán hij niet alleen, maar móét hij meerdere en andere materialen gebruiken dan vroeger, omdat hij genoodzaakt is dat te doen, wil hij aan de behoeften van de mens van deze tijd voldoen, wil hij aan de nutsvraag beantwoorden. Hij zal zelfs genoodzaakt zijn tot gebruik van het ijzercement" — dat is gewapend beton — „en niet alleen tot overdekking, maar tot samenstelling van zijn gehele opbouw, wanneer het zal blijken aan de nutsvraag te voldoen; hij zal spiegelruiten en torgamentvloeren moeten gebruiken, principiëel met dezelfde bedoeling als waarom de ingenieur de straten beasfalteert. Maar hij moet ook, en dat is zijn taak, maar ook zijn plicht, er voor zorgen, dat deze materialen zodanig worden toegepast, dat hij evenals de natuur boven de nutsgedachten uitgaat".

Dit is taal van de technische en sociale hervormer Berlage.

Het is alleen een beetje tragisch, dat de schoonheid van Berlages werken, het treffendste van zijn beste werken, de Amsterdamse beurs, de A.N.D.B., de beide verzekeringsmaatschappijen in den Haag en Amsterdam, alle rond 1900 gebouwd, juist niet ligt in de oplossing met de nieuwste middelen van de nieuwe „nutsvragen", maar voortkomen uit de toepassing van oude primitieve technieken. Intussen zijn deze werken daardoor geen haar minder mooi, ons geen haar minder dierbaar. Zoals zo vaak voorkomt, klopt de werkelijkheid van het werk niet met de theorie der architectuurbeschouwing.

Hoe anders zijn de verhoudingen bij het kantoorgebouw Keizersgracht 440 uit dezelfde tijd — 1898 — dat de overigens mij geheel onbekende architect Hamer bouwde. Geen theoretische beschouwingen, geen uiteenzettingen over nutsvragen en nieuwe materialen. Zelfs toepassing van klassieke kolommen en andere historische contrabande, maar een bouwwerk, waaruit de eenvoudige aanvaarding van nieuwe eisen en materialen spreekt, een bouwwerk, waar een progressief architect van heden trots op zou kunnen zijn als hij het een halve eeuw later tot stand had kunnen brengen...

Progressief architect, progressieve architectuur?
Een halve eeuw geleden heten deze „modern".
Vijf en twintig jaar later werd dit woord door het modernere „eigentijds" vervangen, dat binnen de vijf en twintig jaren plaats moest maken voor het eigentijdsere „progressief".

Wisselende woorden, maar steeds hetzelfde krampachtige streven.

Van de ene kant gezien, een streven dat van zelf spreekt: nieuwe opgaven: nieuwe gedachten en nieuwe middelen. Van de andere kant een zinledigheid, een misleidende truc, of een zielige slaafsheid.

Een leus, niet van baanbrekers, maar van papegaaien en epigonen.

Zo langzamerhand is niets zo verouderd geworden als het moderne, het eigentijdse, het progressieve.

Niet modern, eigentijds of progressief waren de landhuizen van De Bazel en van Hanrath.

Waarom zouden ze het ook zijn, ook al werden ze er in de aanvang wel voor aangezien, omdat ze afweken van de toen geldende mode?

Wonen in een landhuis was in het begin van deze eeuw nog vrijwel gelijk aan het wonen van één of twee eeuwen terug. Een beetje meer comfort, maar van de dwingende beknoptheid van thans was toen ter tijd nog geen sprake. De constructieve opgave was gelijk, de eenvoudige van oudsher gebruikte materialen waren nog goed. De lichttoetreding was bij die ruim opgevatte woningen buiten in de natuur waarlijk geen dwingend probleem. Waarom dus opzettelijk nieuwigheden nagestreefd? Zo zijn toen, dank zij de wijze instelling van De Bazel en van Hanrath — wijs voor de gegeven soort opgaven, — dank zij hun begaafdheid, hun gevoel voor ruimte, materialen en kleur, in de eerste decennia van deze eeuw, die rustig eenvoudige, maar toch verfijnde, innig mooie landhuizen ontstaan, die het nu na zovele jaren nog zo goed doen.

Eigentijds? Neen. Van alle tijden!

In de jaren kort voor de eerste wereldoorlog en in de jaren daarna komen de grote opgaven van de woningbouw. Ook de zakenwereld geeft haar grote opdrachten. De techniek neemt een fabelachtige vlucht en de industriële productie met geheel nieuwe fabricagewijzen evenzeer. Het gewapend beton vindt algemeen ingang. Triplex en nieuwe plaatmaterialen in talloze soorten verschijnen op de markt. De machinale deur met drevelconstructie — om slechts één product van de nieuwe bouwindustrie te noemen — wordt uitgevonden. Electriciteit wordt algemeen voor de binnenverlichting. Centrale verwarming doet haar intree in de woningbouw. Kortom voor het bouwen openen zich geheel nieuwe perspectieven.

Wellicht is er nooit meer tegenstelling geweest tussen de woorden en de werken van het op de voorgrond dringende deel der toenmalige architecten.

De architectenwereld gonsde van nieuwe gedachten, over nieuwe materialen en nieuwe eisen, over nieuwe levenshouding en wereldvisie.

De kenmerkende bouwwerken van die tijden mogen nieuw geweest zijn, maar het nieuwe van deze had niets te maken met de nieuwe eigenaard der opgaven, met de veranderde samenleving.

Er waren trouwens twee borrelende centra van nieuwe

kunst; dat van A. et A., hoofdzakelijk Amsterdams en de Stijl, oorspronkelijk te Leiden in 1914 opgericht, later met vertakkingen in Parijs, Weimar, Rome, Hannover, Brno, Weenen en Warschau, aansluitend bij het futurisme en cubisme van voor de oorlog en dadaïsme, neoplasticisme en suprematisme van na de oorlog.

Twee centra van kunst met veel goede vriendschap van binnen en veel haken en ogen naar buiten, náást elkaar, en tegenóver elkaar.

Kunst contra kunst!

Maar door die kunst van de Amsterdamse architecten werd de slag om de woningbouw verloren. Dat konden de prachtige baksteendromen van De Klerk niet verhinderen. Wonderlijk genoeg niet de „kunst" ging voor de architecten verloren, maar de woningbouw. Na 1921 werden de luidruchtige Amsterdammers op het dode spoor van hun „kunst" uitgerangeerd en veroordeeld tot jaren aesthetische verzorging van de gevels.

Het leven — en het bouwen — gaan altijd anders dan men denkt.

Daar zijn bijvoorbeeld de volgende feiten, feiten, die opmerkelijk zijn, óf omdat ze niets met deze strijd om het nieuwe te maken hadden en toch belangrijk voor de toekomst waren, óf omdat ze alles met die strijd om de nieuwe denkbeelden te maken hadden en toch op niets uitliepen.

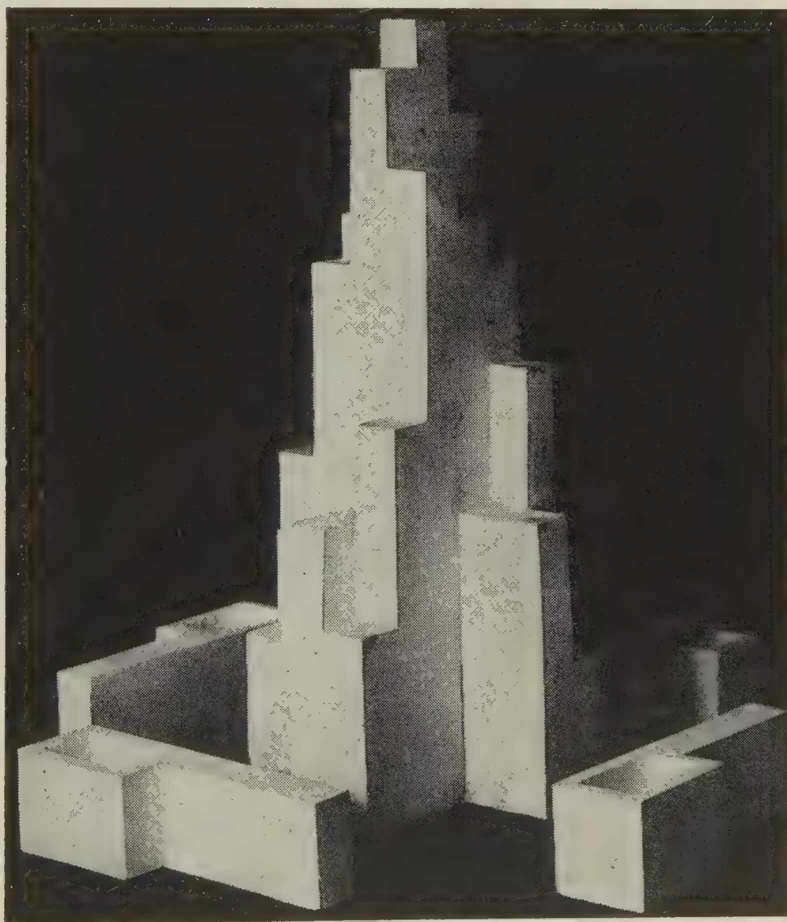
Daar is dan ten eerste het tuindorp Vreewijk, waarvan het oudste gedeelte dateert van 1916. Uitbreidingen volgden in latere jaren. Hierin gaven Granpré Molière, Verhagen en Kok een stuk stedebouw, wijkaanleg, verkaveling en woningbouw, waaraan alle modeleuzen vreemd waren, maar dat getuigde van een menselijkheid, die maakt dat het nu, zovele jaren na zijn ontstaan, nog niets van zijn waarde verloren heeft.

Zo valt dan voorts te vermelden de publicatie van Berlage en Ir Van der Waerden over „Normalisatie in de uitvoering van de woningbouw", geschreven in verband met het eerste woningcongres in Februari 1918, waaruit het Instituut voor Volkshuisvesting geboren werd. Het boekje geschreven onder de druk van de barste woningnood, is een strijdschrift voor een twintigste eeuwse, geïndustrialiseerde woningproductie. Aux grands maux, les grands remèdes! is het motto. Het wonderlijkste was, dat de strijders voor deze ideeën geen voet aan de grond kregen en de hele gedachte werd opgeborgen tot... we nu weer in de nood zitten.

Daar is dan, daterend van een paar jaar later, het Betondorp in de Watergraafsmeer bij Amsterdam, waar wijlen de onvergetelijke directeur van de Amsterdamse Woningdienst A. Keppler, een moedige proef nam met betonnen woningen, geheel uitgevoerd volgens hedendaagse constructie- en productie-systemen, naar ik meen zeven verschillende systemen naast elkaar.

Montagewoningen, systeemwoningen, zouden we ze nu noemen.

De proef mislukte en de hele gedachte werd opgeborgen tot... zie boven.

Plastiek van Theo van Doesburg (1916) bekroond in 1918. In de jury hadden zitting o.m. Dr H. P. Berlage, K. P. C. de Bazel.

De ondergang van het Amsterdamse centrum is des te opmerkelijker, omdat de groep Amsterdamse architecten en hun genootschap A. et A. hecht verankerd waren in het geestelijk en maatschappelijk leven van die tijd, veel hechter dan de groep onbekende lawaaiïge beginners van de Stijl.

Indien wij het manifest van de Stijl van October 1918 lezen, dat in de tweede jaargang van het tijdschrift gepubliceerd is, dan vinden wij hierin wel quasi grootse diepzinnigheden, maar niets van de werkelijke opgaven van de tijd, en niets van de mogelijkheden ter verwezenlijking, die de zich ontwikkelende constructieve inzichten en industriële productie toentertijd meer en meer begonnen mogelijk te maken.

Zie hier de aanhef van het manifest:

1. „Er is een oud en een nieuw tijdsbewustzijn".

„Het oude richt zich op het individuële".

„Het nieuwe richt zich op het universele".

„De strijd van het individuele tegen het universele openbaart zich, zowel in de wereldkamp als in de kunst van onze tijd".

2. „De oorlog destructiveert de oude wereld met haar inhoud: de individuele overheersing op elk gebied".

3. „De nieuwe kunst heeft naar voren gebracht, hetgeen het nieuwe tijdsbewustzijn inhoudt: evenwichtige verhouding van het universele en het individuele".

4. „Het nieuwe tijdsbewustzijn staat gereed zich in alles, ook in het uiterlijke leven te realiseren".

5. „Traditie, dogma's en de overheersing van het individuele (het natuurlijke) staan deze realisering in de weg".

6. „Daarom roepen de grondleggers der nieuwe beelding allen, die in de hervorming der kunst en cultuur geloven op, deze hinderpalen der ontwikkeling teniet te doen, zó als zij in de nieuwe beeldende kunst — door natuurlijke vorm op te heffen — hebben te niet gedaan, hetgeen de zuivere uitdrukking der kunst, de uiterste consequentie van alle kunstbegrip belemmert".

Nieuwe beelding! — nog een variant op de hierboven al gesignaleerde trits van leuzen.

En een haat tegen het individuele! Net of de composities van Mondriaan en van Theo van Doesburg ook niet in de allerhoogste mate individuele uitingen waren?

Doch dit terloops. Hoofdzaak is — voor mijn beschouwing althans — dat dit alles zo weinig te maken heeft met het werkelijke leven.

Wederom dus een incongruentie van strijdleus en werkelijkheid.

Maar in tegenstelling tot de Amsterdamse tegenslag heeft deze incongruentie de verdere ontwikkeling niet verhinderd, al heeft ze dan ook veel bijgedragen tot de verwarring, die de brave burger in die jaren zo op een afstand gehouden heeft.

Onmiskenbaar lopen draden van de Stijl naar andere centra van nieuwe kunst in het buitenland, naar het Bauhaus van Gropius, toentertijd nog in Weimar, naar Parijs — Theo van Doesburg heeft jaren in Meudon-Val Fleury bij Parijs gewoond — naar Italië, naar Amerika.

Ondanks die incongruentie — die eigenlijk een internationaal verschijnsel was, ontstond er een zekere „internationale" architectuur, waarvan onder andere het door Gropius in 1924 samengestelde boekje onder deze naam, getuigenis aflegt. Zeer grote variaties in opvatting aanvaardend, bracht hij daarin werk van architecten uit elf verschillende landen bijéén naast anonyme bouwwerken als Amerikaanse graansilo's en Italiaanse fabrieken. De Hollandse architecten zijn ruim vertegenwoordigd. De rij opent met de Amsterdamse Beurs van Berlage, die zo langzamerhand nestor der Hollandse architecten begon te worden. Voorts ontmoeten wij Bijvoet en Duiker, Theo van Doesburg en Van Eesteren, Dudok, Van Hardeveld, Van Loghem, Oud, Rietveld, Stam, Wils. Voor sommigen zou thans gelden: „Bien étonnés de se trouver ensemble!"

Het vóórkomen van de graansilo's en fabrieken in dit boek — het zijn er slechts een paar — is merkwaardig als symptoom.

Geen boek over nieuwe architectuur sinds Le Corbusier en Giedion, of er komen voorbeelden van industriële bouwwerken zonder meer in voor. Zonder meer was in die tijd zonder vooropgestelde „architectonische vormgeving" en vooral zonder compromissen.

Hoe verlangde men in stilte — wellicht slechts onbewust — zo te kunnen bouwen als de constructies van de industrie- en havenbouwwerken, zo met de grootse kracht van de dwingende eisen van een groot bedrijf achter zich, met het rhythme van werkelijk door massale verrichtingen gevraagde herhalingen, met de onverbiddelijk door economie voorgeschreven materialen, met de ongezochte grilligheden van de verrassingen van een levend bedrijf — natuurlijk alles mutatis mutandis.

Hoe verlangde men daar naar, al was het slechts om zich te bevrijden van aftands formalisme, van architectonische schijnvertoningen, van de vastlopende compromissen tussen bestemming en bouw.

En in die tijd terecht, maar hoe moeilijk was het, — dit heeft men slechts zelden beseft en beseft men ook thans vaak niet, — daardoor niet verzeild te raken in een nieuw formalisme!

Doch keren wij na deze internationale reis terug naar Nederland! — welk een gelukkige tijd die twintiger jaren, waarin men nog argeloos internationaal kon zijn.

In het voorjaar van 1927 verscheen, geheel als verrassing, het manifest van „De 8".

Ik wil op dit manifest, dat geweigerd was door de redactie van het Bouwkundig Weekblad Architectura, maar dat een plaats had gekregen in de Internationale Revue i 10, dat slechts weinige jaren onder redactie van Arthur Muller Lehning verschenen is, nog eens de aandacht vestigen. Het was afkomstig van de architectenkern „de 8" een groep van toentertijd pas beginnende

Van Nelle's fabriek te Rotterdam Arch^n Brinkman en Van der Vlugt foto Van Ojen

architecten en bleek in zijn opvattingen vrijwel gelijk te zijn aan de Rotterdamse groep „de Opbouw", die reeds van 1920 dateerde.

Bezadigde lieden kunnen natuurlijk bezwaren maken tegen sommige uitspraken, die er in vervat waren, tegen de eenzijdigheid van de visie op het bouwen, die er in tot uiting kwam en ook tegen het feit, dat Duiker er een veeg uit de pan in kreeg. Maar ieder weet dat bezadigdheid goed is voor bezadigden doch in het geheel niet te verwachten is van een groep enthousiaste beginners, dat in eenzijdigheid vaak een grote kracht ligt, en wat Duiker betreft: binnen enkele weken was de zaak in het reine en nadien is hij jarenlang voorzitter van „de 8" geweest.

De kracht van het manifest lag daarin dat het, in afwijking van andere kunstenaarspamfletten, niet aan kwam dragen met hooggestemde, vage idealen.

„De 8 is de critische reactie op de architectonische vormgeving van deze dag", zo vangt het aan. Laat ons nog enkele uitspraken er aan ontlenen.

„De 8 is noch vóór noch tégen groepen en personen, noch vóór noch tégen richtingen".

„De 8 zegt: het is niet uitgesloten schoon te bouwen, maar het ware beter voorhands lelijk te bouwen en doelmatig, dan parade architectuur op te trekken voor slechte plattegronden".

„De 8 wil geen weelde architectuur, ontsproten aan de vormenwellust van getalenteerde individuen". Daar konden de individuele talenten van oudere collega's het mee doen, maar toch mag ik deze zinsnede beter dan de vorige.

„De 8 wil rationeel zijn in de ware zin, d.w.z. dat alles moet wijken voor de eisen van de opdracht".

„De 8 wil zich ondergeschikt maken aan zijn opdracht".

„De 8 wil streven naar een maatschappelijke grondslag voor de moderne architect. (De architect à la mode is een goed eind op weg zich op te werken tot een luxe en kostbare overlevering)".

„De 8 werkt meer voor een bouw-*wetenschap* dan voor een bouw-*kunst*".

Het stuk eindigt met de uitspraak: „de 8 is a-aesthetisch, a-dramatisch, a-romantisch, a-kubistisch".

Ik ben nog van mening dat, gegeven de geestelijke situatie in de architectenwereld van toen, en ook van die van de overheidsinstanties, die over het bouwen te zeggen hadden, deze woorden gedachten vertolkten, waaraan men dringend behoefte had.

De felheid van de houding jegens het bestaand architectuur-regiem was hierin nieuw, de constructieve hoofdgedachte van het zich ondergeschikt maken aan de opdracht was echter sedert Berlage een bekend geluid.

Hoe men ook over het manifest als zodanig mag denken, direct of indirect is het een uitgangspunt geweest van een ontwikkeling in het bouwen, zonder welke het hedendaagse bouwen niet denkbaar is. Het is het uitgangspunt geweest van de beweging, die de architecten terug heeft gevoerd naar de werkelijkheid van het bouwen en de hoe langer hoe belangrijker wordende maatschappelijke zijde van de door de samenleving gestelde opgaven binnen de gezichtskring van de architecten heeft gebracht.

Aan mijn opvatting in deze doet de omstandigheid, dat, helemaal niet overeenkomstig de uitspraak, dat „de 8" noch vóór, noch tégen richtingen was, „de 8" in zijn werk, in de materiaalkeuze, in de voorkeur voor bepaalde constructies en vormen, volstrekt niet vrij was van het nieuwe formalisme, dat aanvankelijk „Nieuwe Zakelijkheid", later „Nieuw bouwen" of „functionalisme" heette, in het geheel niet af. Intussen wierpen buitenstaanders, die graag mee wilden doen, zich met gretigheid ook op dat nieuwe formalisme, waardoor opnieuw verwarring ontstond.

Het is altijd practisch onmogelijk na te gaan, hoe een evolutie in het gedachtenleven van architecten van allerhande geestelijke schakering zich in werkelijkheid ontwikkelt, na te gaan in hoeverre activiteit van een bepaalde groep — in dit geval van „de 8" en de „Opbouw", die samen na de oprichting in 1928 van de Internationale Kongresse für Neues Bauen, de C.I.A.M. het meerendeel van de Hollandse vertegenwoordiging daarin uitmaakten — direct invloed uitoefent op zijn omgeving, ook op andersdenkenden en tegenstanders. Doch zeker is, dat in de jaren na 1930 een algemene kentering intrad in de wijze van instelling van de architect op zijn werk. Ik zeg, kentering in de wijze van instelling; de wijze van interpretatie van de resultaten van die instelling bleef vaak nog uiteenlopend.

Deze kentering was niet alleen op te merken bij de algemene maatschappelijke opgave van de woningbouw, maar evenzeer bij de wetenschappelijk technische opgaven van de grote bouwwerken van het hedendaagse openbare leven.

Een frappante erkenning van de algemeenheid dezer kentering vinden wij bij voorbeeld in de bijdrage van Jhr de Jonge van Ellemeet in het gedenkboek van de Nationale Woningraad „Beter Wonen", verschenen in 1938, waarin deze schrijft in het hoofdstuk „De woningbouwverenigingen en de architectuur", „...En vervolgens valt op, dat ook zij, die principieel op een andere grondslag staan dan de aanhangers van de Nieuwe Zakelijkheid, toch veelal aan de invloed van de laatsten niet meer schijnen te ontkomen; men zie slechts de gestrekte straatwanden, grote raamopeningen, enz. in de laatste delen van Vreewijk".

Getuigt ook niet het feit, dat in de oorlogsjaren architecten van zeer verschillende opvatting, in de Studiegroep voor de woningbouw, broederlijk konden samenwerken aan de voorbereiding van de na-oorlogse woningbouw, dat hun gedachten en idealen op de cardinale punten toch tot op zekere hoogte wel overeenstemmen?

In de laatste twintig jaar is eindelijk ten gevolge van deze gewijzigde instelling de achterstand, die er sedert lang in een zeer belangrijk deel van het architectenvak bestond, namelijk in de voorbereiding van het bouwen, in de techniek van het ontwerpen, meer en meer ingehaald. Evenzo

Flatgebouw Zuidplein te Rotterdam Archn Van Tijen en Maaskant

begint de achterstand in de uitvoeringswijzen — achterstand vergeleken bij industriële en wetenschappelijk technische methoden — langzamerhand te verminderen.

Daarvoor is in die jaren een ontzaglijk grote hoeveelheid technisch wetenschappelijk werk verzet. Grote, voorheen practisch onbekende gebieden van technische wetenschap zijn hierbij onderzocht. Ik noem hier slechts de gebieden van de isolerende eigenschappen van bouwmaterialen, verwarming en ventilatie, lichttoetreding en verlichting, acoustiek. De stichtingen voor Toegepast Natuurkundig Onderzoek en Ratiobouw hebben hier zeer verdienstelijk baanbrekend werk verricht.

Met de gewijzigde instelling van de architect op zijn opgave, die een andere werkmethode met zich meebracht, steeg de behoefte aan goede gegevens over wenselijke afmetingen, wenselijke rangschikkingen en groeperingen van alle mogelijke ruimten en onderdelen, goede gegevens over aan ruimten te stellen eisen. Omgekeerd kwamen door de bewuste toepassing van de nieuwe werkwijze langzamerhand gegevens los. Aanvankelijk waren die gegevens slechts in fragmentarische vorm te vinden, verspreid in tijdschriften en diverse studieboeken. In Amerika verscheen reeds in 1932 een stelselmatige verzameling van deze gegevens de „Architectural Graphic Standards" van Ramsay en Sleeper. In 1936 verscheen het werk, dat hier in Nederland algemene bekendheid verwierf, de „Bau-Entwurfslehre" van Ernst Neufert. In dit verband zij ook nog genoemd de kleine uitgave „Het Plan", een premie-uitgave van „de 8 en Opbouw" van 1936, waarin op beknopte wijze vele nuttige gegevens gebundeld werden. Tegenwoordig worden in Amerika de „Time-Saver-Standards" gebruikt, welke in 1946 voor het eerst verschenen.

Op het gebied van woningbouw kan men zo langzamerhand spreken van een woningwetenschap, zo zeer zijn daar de verschillende mogelijkheden van groepering van de ruimten en de capaciteit van deze bestudeerd.

De ontwikkeling van de stedebouw zet bij ons in gelijk met het ontstaan der eerste grote uitbreidingsplannen, dat is dus kort na het begin dezer eeuw, doch zeker is het dat bij deze ontwikkeling de laatste twintig jaren van het grootste belang geweest zijn, niet in het minst door het baanbrekende werk, dat verricht is voor het tot stand komen van het Amsterdamse uitbreidingsplan.

Pas in de laatste twintig jaar is meer en meer de opvatting algemeen geworden en bewust aanvaard, dat de voorbereiding van een stedebouwkundig plan, — wellicht nóg meer dan een bouwplan, — uit moet gaan van een nauwkeurige analyse van de behoeften, zoals deze uit de samenleving naar voren komen, en van de aanwezige gegevens van terrein, klimaat, verkeersverbindingen enz.

Is het hier wellicht de plaats enkele woorden in te lassen over de schoonheidscommissies? Een beschouwing, hoe schetsmatig opgezet, over het bouwen in de eerste helft dezer eeuw, zou wel zeer onvolledig zijn indien deze althans niet even genoemd werden. Zou Henri Polak, wiens initiatief in 1913 door de instelling van de eerste schoonheidscommissie in Nederland, namelijk die te Laren, met succes bekroond werd, ooit gedacht hebben wat allemaal uit die Gooise dorpscommissie voort zou komen? Maar de resultaten?

Het weren van het ergste gepruts. Eigenlijk hebben die commissies weinig te maken gehad met werkelijke architectuur, behoudens dan dat ze hier en daar nieuwe uitingen belemmerd hebben. Toch zijn ze in de gegeven omstandigheden onmisbaar. Er zitten trouwens interessante kanten aan hun werk, vooral als ze gelegenheid hebben hun taak ook opbouwend op te vatten, dat wil zeggen organiserend, zoals bijvoorbeeld indertijd de commissies voor de verschillende Amsterdamse uitbreidingen. Uit de sfeer der commissies is ook de nieuwe figuur van de supervisor voortgekomen, in 1940 bij de herbouw der verwoeste steden en na de oorlog bij de wederopbouw. Indien hij zijn taak goed opvat, kan hij zeker iets te maken hebben met architectuur en stedebouw — en wel degelijk uitgaande van de gewijzigde instelling op de opgave.

Door het zich vooraf grondig en stelselmatig verdiepen in de eisen en mogelijkheden van de opgave, kwamen er bij het proces van het ontwerpen van een bouwwerk ook andere elementen naar voren.

Al de te vervullen eisen werden even zo vele problemen; al de aanwezige mogelijkheden even zo vele oplossingswijzen.

Dat is de wijziging in het architectenwerk, gegeneraliseerd en in haar meest absurde vorm; de nieuwe werkwijze in reincultuur.

Gelukkig komt reincultuur in de natuur eigenlijk nooit voor, maar een tendentie in deze richting werd wel min of meer algemeen.

Redelijk overleg en het nastreven van economie leidden tot de oplossing het bouwwerk als apparaat te zien, de van oudsher toegepaste samenstelling van een gebouw uit dragende muren te vervangen door een draagconstructie, welke als van zelf tot het gebruik van typisch sterke materialen als ijzer en gewapend beton voerde en waarbij de open vakken van het geraamte werden dichtgezet met wanden van materialen, die licht gewicht en geringe dikte paarden aan groot isolatievermogen. De vensters en deuren, van oudsher gaten in dichte muren, werden gewijzigd in lichtoppervlakken, of lichtbanden en puien, passend in het systeem van het geraamte. Voorheen vrij onbestemde ruimten, schouwburg- en concertzalen, bioscopen en zalen voor massabijeenkomsten, meestal met veel schijnarchitectuur aangekleed, werden nu bewust geconstrueerde acoustische en optische apparaten.

Naast redelijk inzicht en economisch verantwoordelijkheidsgevoel speelden bij deze veranderingen nog andere factoren een rol, namelijk het afreageren van verouderde

Kantoorgebouw B.I.M. te Den Haag Arch. J. J. P. Oud foto Van Ojen

tradities en klakkeloos aanvaarde sleur. Zo wekten de compacte en volgens formele regels inéén gezette bouwmassa's van voorheen, toen men het bouwwerk als een apparaat ging zien, het verlangen naar een vrije opzet, waarin de functies van het apparaat tot hun recht konden komen, vrij en open van groepering der delen, vrij en open in de omgevende ruimte. „Befreites Wohnen" slagwoord van Giedion, titel van een van zijn aardige boekjes van twintig jaar geleden, is waarlijk wel te begrijpen na jaren van gesloten blokbouw aan enge straten. Zo lokte, na eeuwen van zware, haast amorfe muurconstructies, het gedurfd berekende geraamte met slankheid en rankheid voor de dragende delen, met zo dun en ijl mogelijke vakvullingen. „Immaterialisatie" noemde Duiker dit indertijd in tegenstelling tot de cultus van de stof van vroeger. Evenzo deed, na eeuwen van in vaste omramingen opgesloten vensters, die de architecten bovendien nog vaak zo klein mogelijk hadden gemaakt, de mogelijkheid thans onbeperkt grote glasoppervlakken met uiterst ijle indelingen te maken, de balans plotseling overslaan naar de glazen wanden, naar de glazen architectuur, bij welke overgang de hygiënische betekenis van licht en zonlicht, — intussen vaak onwetenschappelijk overdreven, — ook nog het hare bijdroeg.

Al deze dingen zijn kenmerken geworden van de bouwwerken, die gerekend worden tot het „nieuwe bouwen", al hoewel verscheidene van deze dingen volstrekt niet nieuw waren. In tegendeel! Zo is de constructiewijze van het dragende geraamte reeds lang bekend. Voorbeelden te over! Om vlak bij huis te blijven, onze Amsterdamse Bijenkorf van omstreeks 1912 is een gebouw met een geraamte van gewapend beton en er zijn er nog wel meer. Glaswanden zijn reeds in de vorige eeuw toegepast voor fabriekslootsen. Het is wellicht aardig hier even te herinneren aan de citaten van Giedion, waarmee ik deze beschouwingen begon: „...warenhuizen, grauwe fabrieken... enz.".

Met bovenstaande aanduidingen moet ik echter voorzichtig zijn, voorzichtig zowel met het oog op hen die zich „nieuwe bouwers" noemen, als met het oog op de anderen, die zich niet daartoe rekenen of daartoe niet gerekend worden.

Wat de eerstgenoemden betreft, omdat het geheel van deze omschrijvingen zich beweegt in de sfeer van het redelijke, het economische, het technische, het verantwoorde. Hoewel de „nieuwe bouwers" steeds naar deze dingen gestreefd hebben en daarvan de wereld hebben kond gedaan, gaat geen „nieuwe bouwer" er mee accoord niet voor een bouwkunstenaar te worden aangezien. Natuurlijk niet! Doch hij heeft tot dit pijnlijke misverstand zelf aanleiding gegeven, niet alleen door zo veel over het redelijke en technisch verantwoorde te praten, doch ook door zich zo veel intellectuele beschouwingen daarover te laten welgevallen.

Toevallig vond ik in een der laatste nummers van The Architectural Review een artikel, genaamd „Temple of Deliverance", dat de Zuid-Afrikaanse architect Donald Pilcher als volgt aanvangt: „Wij hebben in de jaren die achter ons liggen zo veel gehoord over de architect als sociaal werker, over de architect als ingenieur, de architect als technisch en wetenschappelijk werker op bijna alle gebieden die men zich bedenken kan, dat wij er gevaarlijk dicht aan toe zijn gekomen, de éne zijde van hem, die zijn gehele bestaan rechtvaardigt, uit het oog te verliezen, namelijk de architect als kunstenaar".

„Er zijn natuurlijk onnoemelijk veel onderdelen van het architectenwerk, die hem voeren tot bepaalde richtingen van gespecialiseerde studie, maar er is slechts één richting, waarin hij als architect specialist is. Namelijk hij is specialist in de visuele vorm: hij is kunstenaar".

Daar gelaten of deze omschrijving, „specialist in de visuele vorm" wel een gelukkige omschrijving is van het kunstenaarschap van de architect, deze opmerking van Donald Pilcher is wel tekenend.

Het is goed, dat deze gedachte eens duidelijk uitgesproken werd.

Bij alle geredeneer over problemen, oplossingen, verantwoording wordt steeds vergeten, dat het nooit mogelijk is, van uit een beschouwing over de rationele kwaliteiten van een werk de weg te vinden naar een waarderen van de kwaliteiten van een werk als bouwkunst, naar het aantonen van de éne eigenschap, die een bescheiden huisje gemeen kan hebben met een groots monument, die de begaafde bouwende aan zijn werk meegeeft om de ontvankelijke mens hetzij een bescheiden dagelijkse, hetzij grote bijzondere vreugde te doen smaken. Er zijn in de wereld van het bouwen nu eenmaal zo veel kleine en ook zo veel verheven verrukkingen, waarvoor in de taal van de „nieuwe bouwers" — ik zeg hier niet in de taal van het „nieuwe bouwen" — eenvoudig geen woorden bestaan.

Bij de anderen gaat het om een andere volkomen gerechtvaardigde tegenwerping. Zij zouden bij bovenstaande omschrijving, die in het kort enkele punten geeft over de nieuwe instelling van de tegenwoordige architect en deze alsof het van zelf spreekt direct betrekt op het „nieuwe bouwen" de vraag kunnen stellen of ik dan van mening was, dat zij verstoken waren van redelijk inzicht en economisch verantwoordelijkheidsgevoel, dat zij de kennis en de kunde, die er zo in de laatste kwart eeuw gegroeid is zo maar negeerden.

Zo onnozel ben ik niet.

Ik ben overtuigd, dat deze anderen aan de opgave met al zijn facetten, van sociale betekenis, menselijkheid, gebruiks- en hygiënische eisen, constructieve mogelijkheden, economie, precies even veel zorg wijden en daarvoor verantwoordelijkheid gevoelen als de „nieuwe bouwers", ten minste diegenen onder hen, die waarlijk architect zijn — doch deze beperking geldt evenzeer voor hun „tegenstanders".

Nu ik hier zo tegen wil en dank verzeild ben in een

controverse tussen hen die zich „nieuwe bouwer" of architect van het „nieuwe bouwen" noemen of graag zo willen aangeduid worden en de anderen, die men graag voor traditionelen in verschillende soorten uitmaakt en van de weeromstuit dan allemaal iets aftands of reactionnairs krijgen, wil ik met een enkele opmerking op deze uitdrukking in gaan.

Al weer een leus! Het „nieuwe bouwen!"

Wanneer een architect met deze uitdrukking wil aanduiden, dat hij bij de Internationale Kongresse für neues Bauen, of wel C.I.A.M. is aangesloten, dan is hier niets op tegen. Voor Nederland geldt dit dan voor de betrekkelijk kleine Hollandse groep, waarin de leden van „de 8" en van „de Opbouw" alsnog verenigd zijn. Indien men bedenkt, dat een goede twintig jaar geleden in de C.I.A.M. inderdaad de toentertijd zeer kleine groep internationaal verwante architecten bijeenkwam, die de toen opkomende, maar volstrekt nog niet verbreide denkbeelden van een meer op de eisen en de mogelijkheden van de tijd ingesteld en meer rationeel bouwen, propageerde en trachtte te verwezenlijken, dan is deze uitdrukking historisch geheel verantwoord.

Indien men echter die uitdrukking gaat gebruiken als een leuze, dat men zó en niet anders moet bouwen, dat men zó tot de architectonisch en maatschappelijk belangrijke „vooruitstrevenden" behoort en anders tot de a-sociale en architectonisch-seniele „reactionnairen", dan wordt die uitdrukking niet alleen zinloos, maar ook misleidend en aanmatigend.

Het is wellicht aardig in dit verband nog eens te wijzen op het zeer belangwekkende artikel van John Kooy, „Bouwen voor een onzekere toekomst" in het Januarinummer 1948 van Forum, een artikel dat zeker het herlezen waard is. De schrijver van dat artikel heeft het daarin over de platvloerse ideologische strijd, waartoe de politiek van heden vaak ontaard is en over de krasse vereenvoudigingen van beoordeling en opvatting, en over de domme algemeenheden, waarvan die ideologische strijd gebruik maakt om onnozele zielen te winnen. Hij knoopt daaraan dan een vergelijking met de architectenwereld vast en schrijft dan, onder andere:

„Wanneer ik nu opmerk, dat onder de hedendaagse architecten — niet alleen in Nederland, maar ook elders — de neiging bestaat zich in kampen te verdelen en elkaar volgens de beproefde propaganda-techniek der politici, met oppervlakkige leuzen om de oren te slaan, alsof zij er op uit waren op een goedkope wijze aanhangers te winnen, dan zou ik hen er graag aan willen herinneren, dat zij daarmee hun afkomst op beschamende wijze verloochenen. De architect stamt immers uit een betere geestelijke familie dan de politici en de namen, die zij tegenwoordig elkaar en zich zelf geven als er over „vooruitstrevenden" en „reactionnairen" wordt gesproken, behoren beslist niet thuis in een milieu, dat in de loop der eeuwen prachtige ambachtslieden en grote wijsgeren en mystici heeft voortgebracht. Het is eigenlijk droevig, dat er in onze verpolitiekte en vergroofde tijd aan moet worden herinnerd, maar in de architectuur, die haar waardigheid verstaat, gaat het niet om imbeciele tegenstellingen als Mussert of Moskou. — Het gaat hier zelfs niet om gelijk hebben of gelijk krijgen — dat kunt U rustig aan de historie overlaten".

Dit betoog van John Kooy is fel, wellicht overdreven. Wellicht ook is de situatie in de afgelopen jaren iets verbeterd. Doch laat het dan hier nog als waarschuwing dienen, opdat zij, die zulk een tegenstelling mochten koesteren, er nog eens aan herinnerd worden, dat deze slechts een domme algemeenheid of een krasse vereenvoudiging is, waarvoor architectuur en architectendom te goed zijn.

Krasse vereenvoudiging of domme algemeenheid!

Inderdaad, dat is die tegenstelling.

Daarin is geen plaats voor nuance, noch voor ontwikkeling.

Geen plaats voor het BIM gebouw van Oud of voor Van Ravesteyn's transformatorenstations, noch voor Frits Staal's Beursgebouw in Rotterdam of voor het Enschedese station van Schelling. Ook niet voor de nieuwe fase van Zwiers. Evenmin voor het ephemere bestaan van de Groep „32", welker geest ondanks haar verdwijnen steeds voortleeft. Noch voor de beloften van de jongste generatie!

Laat ons daarom niet van tegenstelling spreken!

Verschillen in het werk zijn er natuurlijk, grote, hemelsbrede verschillen!

En voor zo ver deze niet voortkomen uit epigonenarmoede en epigonenverstarring, uit alsmaar gepleegde tekortkomingen of gemaniëreerde overdrijvingen: Gode zij dank!

Ondanks de algemeenheid van de gewijzigde instelling van de architect op zijn opgave, die ik in voorgaande pagina's uiteengezet heb, zullen Molière en Bijvoet, Berghoef en Van Tijen, Eschauzier en Merkelbach, Dudok en Friedhoff, Arthur Staal en Hein Salomonson, ieder op hun wijze hun werk benaderen en ieder op hun wijze hun werk maken.

En dat is goed.

Een halve eeuw bouwen.
Een halve eeuw leuzen.
Een halve eeuw ontwikkeling.

Door al die leuzen is het overzicht van de ontwikkelingsgang een beetje onwerkelijk geworden.

Werkelijk is, dat vijf en twintig jaar geleden de Nederlandse architectuur internationaal een eerste plaats innam, maar dat wij bij de parallelle ontwikkelingen in het buitenland — ik denk hier vooral aan Zweden en Zwitserland — helaas ten achter geraakt zijn.

Mogen wij spoedig onze oude plaats heroveren!

Geref. Kerk te Oud-Schoonebeek

Arch. A. C. Nicolaï

P. Zanstra

De grote bouwactiviteit, die in de buurt van de vindplaatsen van aardolie in Drente wordt ontwikkeld, is bezig het aspect van het eentonige Drentse landschap en en van de al even eentonige Drentse dorpen geheel te herscheppen.

Speciaal Emmen en Schoonebeek, waar zich het merendeel van de nieuwe inwoners vestigt, breiden zich verbazend snel uit.

Complexen nieuwe woningen, meestal ruim verkaveld, met de bijbehorende winkels en openbare gebouwen, voegen, als overal elders in ons land, grote delen van het landschap bij de dorpen.

Hier ligt een belangrijke taak voor de plaatselijke architecten. Eén van hen, de Prix-de-Rome winnaar A. Nicolaï, sinds enkele jaren daarheen uit het Westen geëmigreerd, kwijt zich op bijzondere wijze van die taak.

Zijn uitgevoerd werk, in hoofdzaak bestaande uit enige complexen vrijstaande woningen voor ambtenaren van de N.A.M., behoort tot het beste wat daar (en elders in ons land) op dit gebied is gedaan.

Deze woningen (gepubliceerd in „Forum", jaargang 1949 nr. 11) vallen, behalve door hun dikwijls fraaie situering en plattegronden, ook op door bekwame, deugdelijke detaillering en bovenmiddelmatige uitvoering; mede het gevolg van de kennelijk ruime middelen, die ervoor beschikbaar waren.

Het is helaas een teken des tijds, dat, wat die beschikbare middelen betreft, het omgekeerde het geval was bij het hier gepubliceerde Gereformeerde Kerkgebouw in Schoonebeek.

Nicolaï zegt zelf in zijn toelichting, dat de uiterst geringe middelen even belangrijk bleken als de ideeële overwegingen.

En inderdaad komt deze kerk met een bedrag van plm. *f* 200.— per zitplaats ongeveer op de helft van het thans bij de overheid als maximum (norm) geldende bedrag.

Bij de beoordeling van het resultaat mogen we dit feit niet uit het oog verliezen.

Deze armoede namelijk, deze eis van zoveel mogelijk zitplaatsen voor zo weinig mogelijk geld, leidde als vanzelfsprekend naar een zo ongedifferentieerd mogelijke ruimtevorm, opgebouwd met eenvoudige constructieve middelen, die tevens de zichtbare ruimte-begrenzing vormen.

Het dakbeschot met de gordingen is tevens het zaalplafond. Het wordt gedragen door gespijkerde houten driescharnierspanten, die zichtbaar blijven, evenals de balconconstructie en de structuur van de gemetselde of met mevrietplaten bezette muren.

Nicolaï heeft de naaktheid van deze zinvolle constructieve elementen verkozen boven een monumentale conceptie, die, gegeven de ontoereikende geldmiddelen, niet met adequate stoffelijke middelen te realiseren ware geweest.

Deze keus berust niet op een principieel aanhangen van de idee van het functionalisme, hetgeen duidelijk blijkt uit de sfeer van het interieur (die de gereproduceerde foto's niet voldoende weergeven) en uit de hele aanpak van het werk, dat ik eerder een mengvorm van intuïtief functionalisme en besef van monumentaliteit zou willen noemen.

Zo is de consistoriekamer — een in wezen ondergeschikte uitbouw — typisch monumentaal behandeld (dit deel is bijzonder mooi geworden), terwijl ook de boven de daklijn uitstekende topgevels met afdeklijsten, de geprofileerde muurgoot met frieslijst detailvormen zijn, die zich van het functionalisme distanciëren.

De toren daarentegen, waarvan alleen reeds het feit van zijn aanwezigheid monumentaal is (hij gaat immers

in zelfstandigheid en afmetingen de functie van ophangpunt voor een luidklok ver te boven), is veeleer als een technisch element behandeld.

Ook het interieur is een mengvorm van constructieve en decoratieve elementen; opvallend zijn de onbevangenheid en de goede smaak waarmee alles is gedaan.

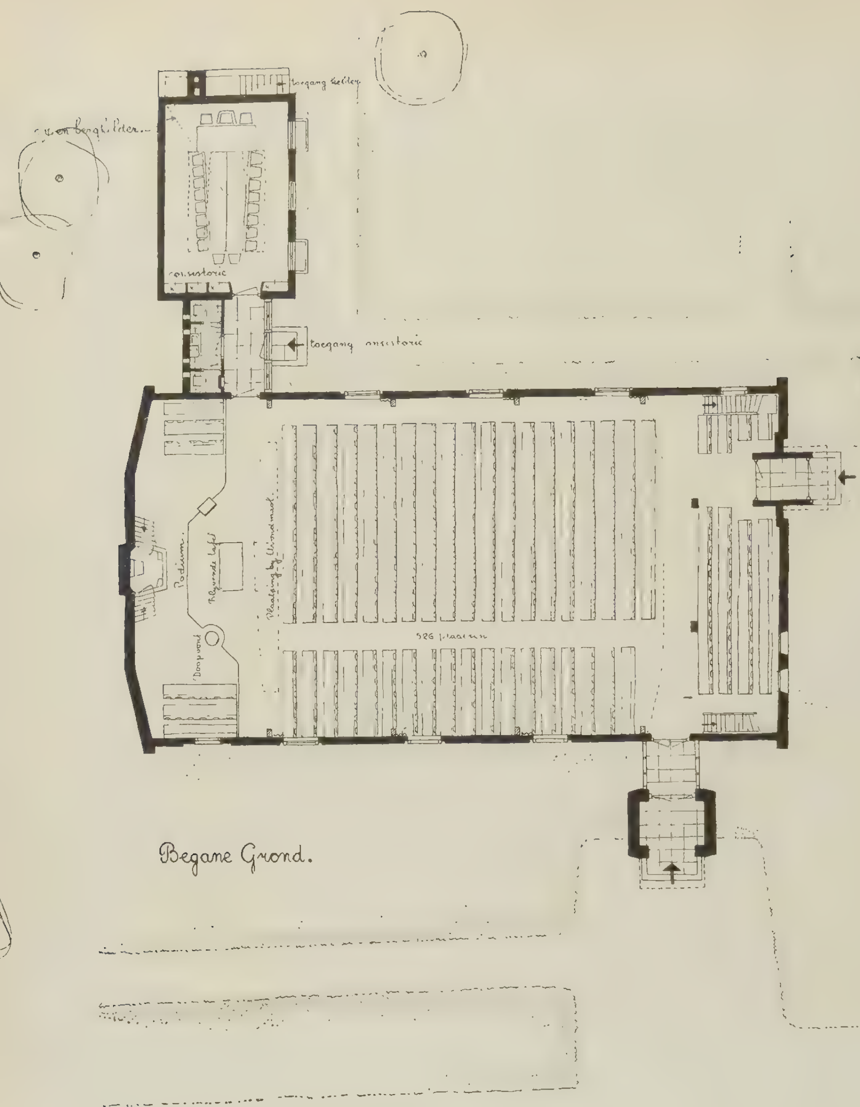
Ik ben benieuwd of Nicolaï's ontwikkeling als kerkenbouwer zich zal bewegen in de richting van een meer bewuste en consequente monumentaliteit. Hij zal dan een opdrachtgever moeten hebben, die hem financieel de nodige ruimte geeft.

Daarom is hier een ernstige waarschuwing op zijn plaats, dat kerkbesturen en overheid, op grond van de door Nicolaï bereikte resultaten, de financiële normen voor kerkbouw zeker niet lager moeten gaan stellen.

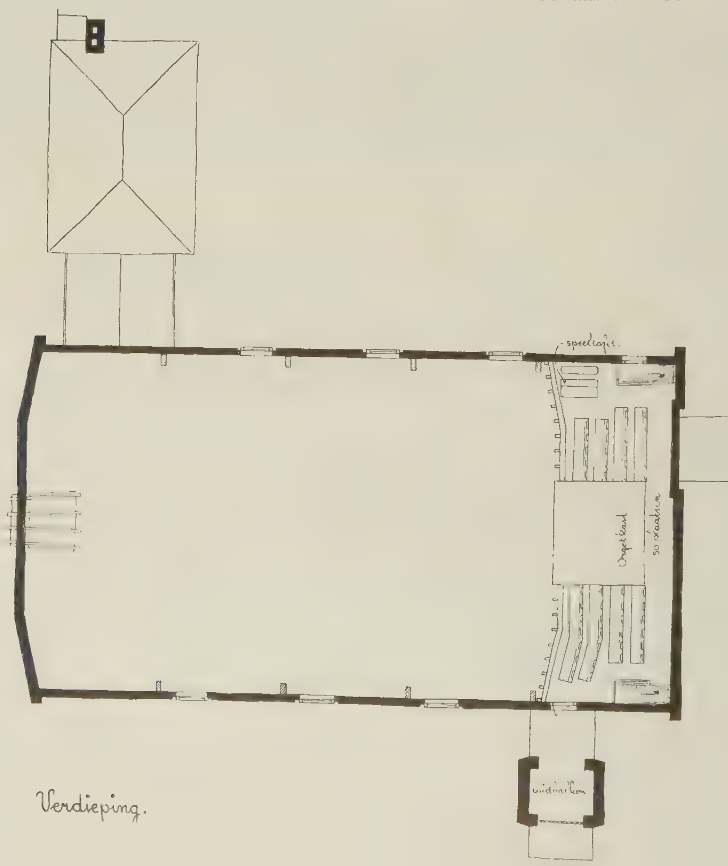
Ik hoorde Peter Meyer eens zeggen, dat de tent van het Leger des Heils in onze tijd eigenlijk de enige aanvaardbare vorm voor het kerkgebouw is.

Deze paradoxale uitspraak herinnert ons scherp aan de huidige moeilijkheid van stijlvorming en ook aan de waarheid, dat het evangelie in een tent of zelfs onder de blote hemel even diep kan worden beleefd als te midden van bouwkunstige pracht.

Maar schiet ons daarna niet onmiddellijk de overweging te binnen, dat er zoveel energie wordt besteed aan de werken van geweld en zo weinig aan die des vredes? Zodat het richtsnoer voor de kerkbouw dus toch veeleer het woord van de psalmist moet zijn:
Majesteit en luister zijn voor Zijn aangezicht,
Sterkte en glorie in Zijn heiligdom.

Schaal 1 : 300

Toelichting

Ofschoon de achtergrond voor het bouwen van een Kerk in wezen dezelfde is als voorheen, zo blijkt bij het ontwerpen, dat er vele factoren zijn die ongetwijfeld tot ingrijpende andere resultaten leiden.

De voornaamste van deze factoren zijn wel:

1e. Het bestaan van vele geloofsovertuigingen, met als gevolg vele soorten Kerkgemeenschappen en dus vele soorten Kerkgebouwen naast elkaar en niet meer één algemeen Kerkgebouw als centraal punt in de gemeenschap.

2e. Bij het bouwen van een Kerk en speciaal van een Protestantse Kerk is er geen vanzelfsprekend duidelijk programma of anders gezegd: de opdrachtgevers hebben niet — los van de detailvormen — een duidelijk begrip van wat een Kerkgebouw voor hun Kerkelijke Gemeente moet zijn.

3e. De financiële middelen, welke voor Kerkbouw beschikbaar worden gesteld, zijn uiterst gering, in het midden gelaten in welke verhouding dit veroorzaakt wordt door niet kunnen of niet nodig achten, dit laatste in diepere oorzaak als gevolg van te kort aan allesbeheersende geloofskracht.

4e. De geldelijke limiet door de Overheid voor Kerkbouw gesteld, iets, waar de Cathedraalbouwers wel geen last van zullen hebben gehad.

Schoonebeek heeft na de ontdekking van olie in zijn bodem vanaf 1945 een enorm snelle ontwikkeling doorgemaakt. Ook de Gereformeerde Kerkgemeente, die al enigszins een te nauw en onderkomen jasje aanhad, bleek weldra geheel uit dit jasje te knappen, met als gevolg het vraagstuk of dit jasje opgelapt diende te worden en pas gemaakt, of dat men radicaal moest zijn en een nieuw jasje kopen.

Na enige schetsen en kostenberekeningen bleek, dat er toch beter een nieuwe kerk zou kunnen worden gebouwd. Dit had bovendien het voordeel, dat de oude Kerk nog als vergaderruimte dienst zou kunnen doen.

Beschikbaar was een terrein achter de bestaande Kerk, welk terrein door de nieuwe Zuidelijke Rondweg om Schoonebeek heen aan die zijde werd ontsloten.

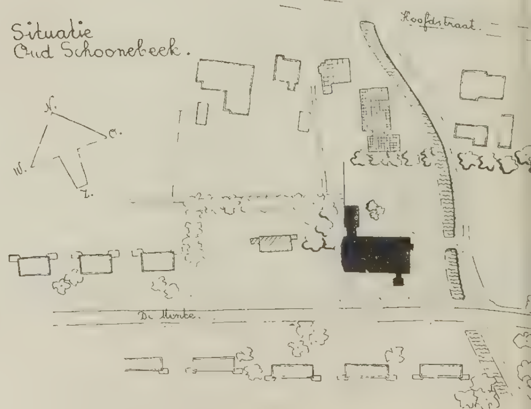
Verlangd werd een Kerk voor ± 600 personen met consistorie en liefst een toren. Beschikbaar bedrag ƒ 100.000.— excl. orgel.

Uitgaande van de bovengenoemde vier factoren ging het hier dus om de Gereformeerde Kerk gesitueerd ergens in Oud Schoonebeek als één van de drie Schoonebeker kerken.

Het programma werd na verschillende vruchtbare gesprekken vastgesteld, waarbij al direct het derde punt, n.l. het financiële, zeer belangrijk bleek. De door de architect voorgestelde idee ,,Centrale Kerk'' werd door de opdrachtgevers niet het gewenste type geacht. De plaats van de preekstoel als axiaal richtpunt was doorslaggevend.

Het derde punt, de beschikbare middelen, bleek, al ontwerpend, even belangrijk als de ideële overwegingen.

Naast het feit, dat hier gebouwd werd in een eenvoudig dorp voor eenvoudige mensen, is de Kerk tot de allereenvoudigste vorm beperkt gebleven uit materiële noodzaak. Het is een rechthoekige zaalvorm geworden met flauwhellend zadeldak, er naast een bijna vrij-

Schaal 1 : 3000

staande toren en aan de andere zijde een kleine consistorie met portaal en c.v. kelder. De Kerk is geconstrueerd van baksteen met houten gespijkerde 3 scharnierspanten, dakbeschot in zicht. De kopwanden zijn van schoon metselwerk, de langswanden bekleed met een fijnkorrelige mevrietplaat van speciaal formaat, welke werd wit gemaakt.

Getracht is in het interieur degelijke krachtige materialen toe te passen en niet te vervallen in een board of triplexkerk. De toren is aan twee zijden geheel open en eigenlijk meer stenen klokkenstoel dan toren.

Er zijn twee ingangen, één aan de nieuwe weg onder de toren en één aan de Oostgevel via een voetpaadje vanaf de Hoofdweg te bereiken. Deze laatste toegang vindt zijn oorzaak in het verlangen van de kerkgangers de bestaande gang naar de Kerk te laten bestaan. Alléén de toegang vanaf de nieuwe weg zou hen het gevoel geven, dat de Kerk niet meer in Schoonebeek zou staan. Als gevolg van deze twee ingangen werd de indeling van de Kerk niet strak symmetrisch.

Een globaal overzicht van de kosten van de Kerk luidt als volgt:

Bouwkosten kerk, toren, consistorie, incl. schilder, loodgieter en electriciteitswerk	f 84.000.—
Centrale verwarming	,, 7.200.—
Banken, preekstoel, avondmaaltafel en doopvont	,, 9.300.—
	f 100.500.—
Orgel en kast	,, 18.000.—
	f 118.500.—

Rest nog te vermelden, dat gedurende mijn Prix-de-Romereis de heer Jan Schotel te Oldenzaal als plan-medewerker de eerste schetsen maakte, terwijl later de heren Schotel en C. J. Groen aan uitwerking en uitvoering medewerkten.

Oorlogsmonumenten

J. Schipper

De oprichting van vele gedenktekenen voor de gevallenen van de laatste oorlog heeft onze beeldende kunstenaars, in sterkere mate dan tot dien het geval was, geconfronteerd met het probleem „monument".

Inderdaad, en men mag wel zeggen helaas, bleek dit voor de vervaardigers een probleem. Begrijpelijk was dit wel, eensdeels, omdat de ervaring ontbrak, anderdeels, omdat bij een monument, anders dan bij een aan geen vaste plaats gebonden vrij beeld, juist de elementaire problemen van massa en ruimte opgelost moesten worden.

Noch in de beeldhouwkunst, noch in de bouwkunst van vandaag bestaat over deze grondslagen een helder begrip, laat staan een communis opinio. Het Genootschap A. et A. wijdde zelfs in 1946 hieraan een studiedag.

Sindsdien is er veel ontworpen, brons gegoten en gehouwen, zo, dat één van de nummers van „Forum" van deze jaargang geheel aan deze oorlogsmonumenten zal worden gewijd.

In dat nummer zullen zeker de problemen over massa en ruimte, symboliek en expressiviteit nader worden besproken. Ik zal hierop niet vooruitlopen.

Dat in dit nummer reeds een serie monumenten wordt gepubliceerd, vindt zijn oorzaak in het feit, dat deze door een architect zijn ontworpen.

Het is buiten kijf, dat een architect, vooral wanneer hij ervaring heeft in ruimtelijke plaatsing bij stedebouwkundige plannen, hier tegenover de beeldhouwer in het voordeel staat.

Zijn manco ligt, m.i., echter op het gebied van de vorm.

Een architectonische vormgeving toch wordt, behalve door het doel, bepaald door het materiaal en vooral door de constructie.

Deze instelling belet hem doorgaans, bij het maken van een monument, met onze vormen uitdrukking te geven aan de idee.

Doorgaans blijft het „getimmerd". Vaak ook gebeurde dit uit principiële overwegingen.

Ik denk hierbij aan de wegwijzer op Schiphol en de zonnewijzer aan de Apollolaan, beide van Boeken.

Het is daarom interessant, in het licht van de komende publicatie, te zien, in hoeverre Duintjer er in is geslaagd zich aan deze architecten-habitus te ontworstelen.

Friesland 1940—1945

Enige monumenten ter nagedachtenis van Gevallenen uit de jaren 1940—1945

Arch. M. Duintjer

Bij het maken van een reeks van kleine — en enige grotere — monumenten voor gevallenen uit de jaren 1940—1945 werd uitgegaan van de gedachte, deze monumentjes, aan de hand van werktekeningen en maquettes, door de steenhouwer of de kunstsmid te laten maken — in het algemeen dus zonder de hulp van de beeldhouwer in te roepen.

Hiermede wil niets gezegd zijn over de vraag, of de architect wel bij machte kán zijn evenveel uit te spreken als de beeldhouwer dit zou kunnen met alle rijke mogelijkheden van uitdrukking in de menselijke en dierlijke figuur.

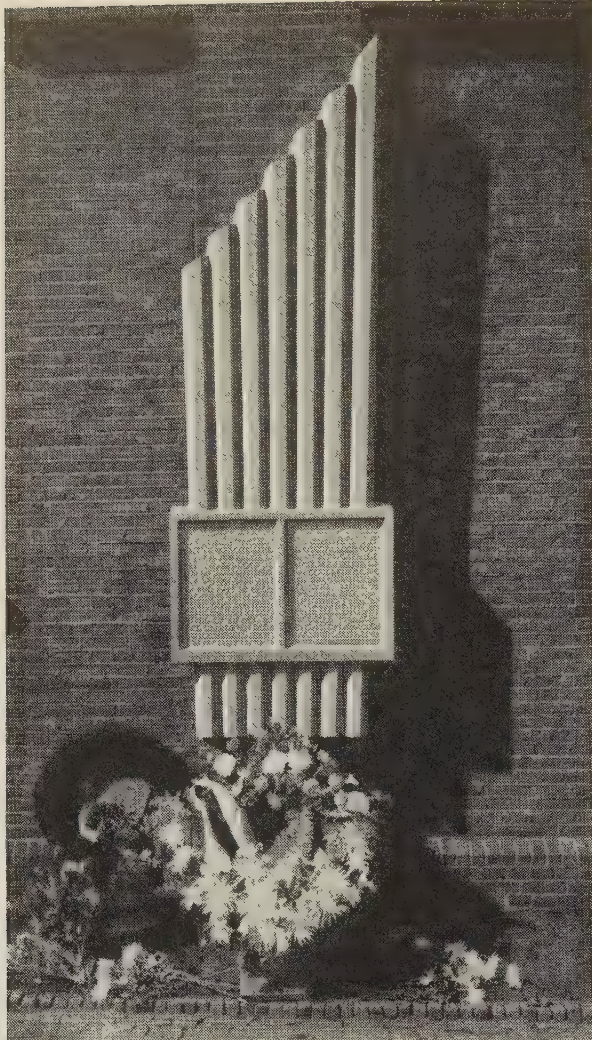
Ook wil er niets gezegd zijn over de vraag — voor mij persoonlijk overigens geen vraag — of niet in de samenwerking van beeldhouwer en architect het hoogste gevonden kan worden. Voor deze reeks monumentjes gold in het algemeen één ding: eenvoud van uitdrukking en daarbij practisch: het beschikbaar zijn van een bescheiden bedrag.

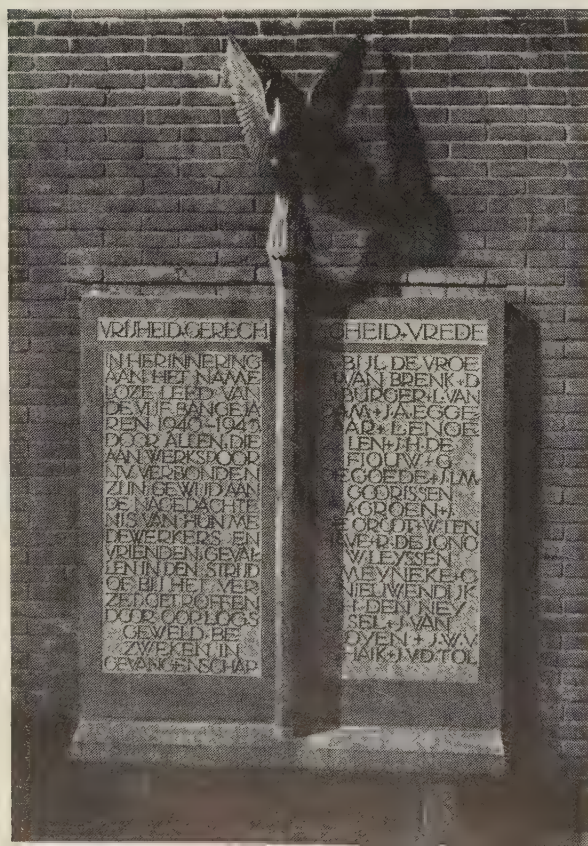
Naarden foto Particampictures

situatie 1 : 1500

Werkspoor *Amsterdam*
Utrecht

Als toelichting tot de afbeeldingen het volgende:

De Stichting Oorlogsgedenktekenen *Friesland* 1940—1945 richtte voor de gevallenen op de kerkhoven in de provincie een hardstenen zuiltje op; de liggende steen draagt de naam en de tekst zoals deze door de nabestaanden werd aangegeven, veelal in het Fries gesteld en van grote zeggingskracht.

Voor *Naarden* werd een monumentje ontworpen op een „ravelijn" van de vesting en geheel van hardsteen met grove slag.

Op *Werkspoor - Amsterdam* werd een monumentje in het hart van de fabriek, tegen de wand van een machinehal, geplaatst; het materiaal is grof gezoete hardsteen, de tekst met opgehakte letters gekapt.

Werkspoor - Utrecht liet tegen de wand van een ontspanningsgebouw, naast de ingang van de fabrieksterreinen, een gedenkplaat aanbrengen, waartoe de beeldhouwer G. Brinkgreve een bronzen duifje maakte.

In *Odoorn* (Dr.) werd in de z.g. „boschhof" een gedenkteken opgericht van Drentse keitjes, met twee roodkoperen vleugels gekroond. De boshof is een klein bosperceel vlak achter de kerk, eigendom van de kerkelijke gemeente en in het hart van het dorp, waarvan de bomen iedere honderd jaar gerooid dienen te worden en nieuw aangeplant. De vleugels zijn uit roodkoperen plaat gezaagd en gebogen; het oppervlak ruw gehamerd. Een liggende hardstenen plaat draagt de namen van vijf gevallenen en het „Zij zullen opvaren met vleugelen gelijk de arenden" uit Jesaja 40 vs. 31.

Voor *Goirle* (N. Br.) werd een gedenkteken ontworpen voor de gefusilleerde gijzelaars uit Haaren en St. Michielsgestel op de plaats van het gebeuren, temidden van de uitgestrekte dennenbossen bij de landsgrens. Hier is de gedachte uitgegaan naar een bundel van achtkante hardstenen zuilen tot een hoogte van acht meter. Daarvóór op de lege plaatsen, in het zand, een hardstenen engel.

foto J. [illegible]

Odoorn

In *Veendam* (Gr.) werd op het grasveld voor de Ned. Herv. Kerk een gedenkteken opgericht van grof „geprikte" hardsteen met een bekroning, welke van koperplaat geformeerd werd; de hoogte van het geheel bedraagt een zes meter.

Ontwerp voor Goirle

foto J. d'Oliveira

Veendam

Pevsner

KRONIEK

De verzameling Peggy Guggenheim in het Stedelijk Museum te Amsterdam

De collectie Peggy Guggenheim, die in 1948 op de Biennale te Venetië sterk de aandacht heeft getrokken en die thans te Amsterdam en Brussel wordt geëxposeerd, is samengesteld met een duidelijke wil tot beperking op de meest moderne stromingen in de beeldende kunst. De verzamelaarster, Amerikaanse van geboorte en sinds lange tijd in Europa woonachtig, is sinds ongeveer 1935 in nauw contact getreden met de schilders en beeldhouwers der avant-garde en heeft de indrukken, tijdens deze ontmoetingen ontvangen, in haar collectie weten te bestendigen. Haar collectie vertoont daarom een sterk persoonlijk element: de voorkeur van een bewust en scherp getekend karakter.

Deze voorkeur is echter geenszins willekeurig. De verzamelaarster heeft haar collectie samengesteld niet volgens een toevallige ingeving, doch uitgaande van haar sympathie met — en haar kennis van — de moderne kunst, juist in de meest uitgesproken en felle voortbrengselen. Door het tijdperk, waarin de collectie bijeen is gebracht — de dertiger en veertiger jaren — en door het feit, dat de belangstelling der verzamelaarster voornamelijk uitging naar het werk der avant-garde, kwamen twee richtingen der moderne kunst vooral op de voorgrond te staan: de abstracte kunst en het surrealisme.

Het is opmerkelijk, dat de collectie Guggenheim niet een volledig historisch overzicht tracht te geven van deze stromingen, doch de beschouwer midden in het gebeuren zelf plaatst. Zo is er dan ook geen doorlopende serie van de geboorte, de groei en de bloei der abstracte kunst te zien — er zijn echter, en dat is wel belangrijker, een reeks van bijzonder sterke werken uit de geschiedenis der abstracte kunst aanwezig.

Hier moet met voorbeelden worden volstaan: in de eerste zaal tonen werken van Picasso, Braque en Gris, alle uit omstreeks 1910, de enthousiaste periode van het opkomende kubisme. Deze werken tonen veel onderlinge overeenkomst; en toch komt de onstuimige kracht van Picasso de lyrische gevoeligheid van Braque en de koele strakke uitgewogenheid van Gris hier al tot uiting. Een werk van Delaunay vormt de overgang naar het futurisme, dat hier door een werk van Severini en vooral door een bewogen stuk van Balla is vertegenwoordigd. Marcoussis, Gleizes en Metzinger vullen deze zaal aan met werken, die stellig tot het beste van hun oeuvre horen: door het elan der kubistische beweging zijn zij een korte tijd omhoog gestuwd. Een ander hoogtepunt van de eerste zaal zijn twee sculpturen van Brancusi, treffend door hun zuiverheid en grootsheid van vorm en een stralend helder schilderij van Léger uit 1919. Dit werk beheerst de hele eerste zaal en is reeds bij de ingang der tentoonstelling zichtbaar — een duidelijk bewijs voor de architectonische geaardheid der moderne kunst, die er niet voor is geschapen door de enkeling in een kamer te worden gezien, doch die aan de gemeenschap appelleert en in de openbaarheid bekeken wil zijn.

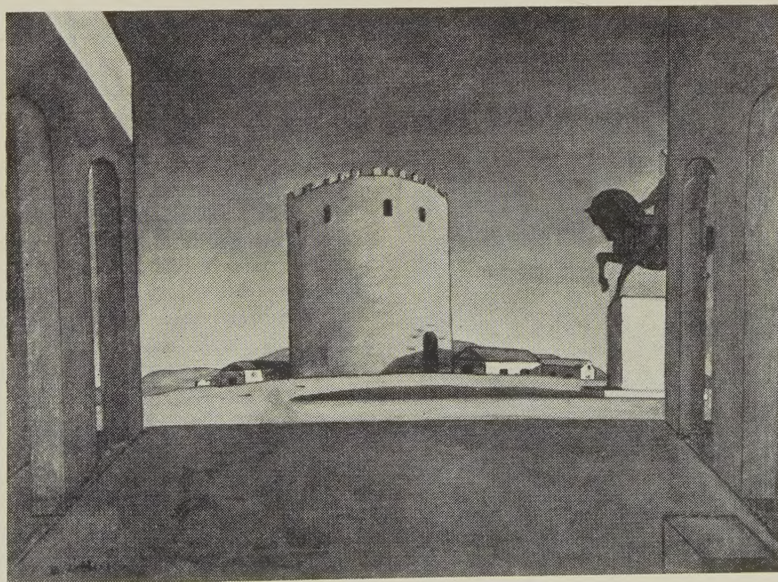
In de tweede zaal domineert een werk van Mondriaan uit 1938 — in zijn strakke en monumentale zuiverheid toont het tot welke kracht de abstracte kunst in staat is. Twee vroege werken van Mondriaan — in kleur en vormgeving nog verwant aan het vroege kubisme —, twee werken van Theo van Doesburg en een beeldhouwwerk van Vantongerlo geven samen een duidelijke kijk op de Nederlandse bijdrage tot de abstracte kunst, met haar strakheid, eenvoud en askese, die wel als Nederlands kenmerk mogen gelden.

Een andere weg naar de abstractie geeft Kandinsky aan; een vroeg werk van zijn hand laat de weelde van kleur en vorm zien, die hij tot de abstracte kunst heeft bijgedragen. De latere stromingen der Russische abstracte kunst zijn in de collectie goed vertegenwoordigd door werk van de hier te lande haast onbekende schilders Malewitch en Lissitzky en door een drietal abstracte plastieken van Pevsner. Deze werken, die nauwe verwantschap vertonen met de wiskunde, treffen de beschouwer door de gratie en de onpersoonlijke, zakelijke charme van hun vorm. Werken van Arp, Hélion, Vordemberge etc. vullen de collectie op dit punt aan. Zo ontstaat voor de beschouwer een veel rijker beeld dan een historisch overzicht vermag te geven; al de verschillende wegen en temperamenten, die naar de abstractie leiden, komen hier bijeen.

Met het surrealisme heeft Mrs. Guggenheim vrijwel van begin af in contact gestaan: enkele voorwerpen, zo-

de Chirico

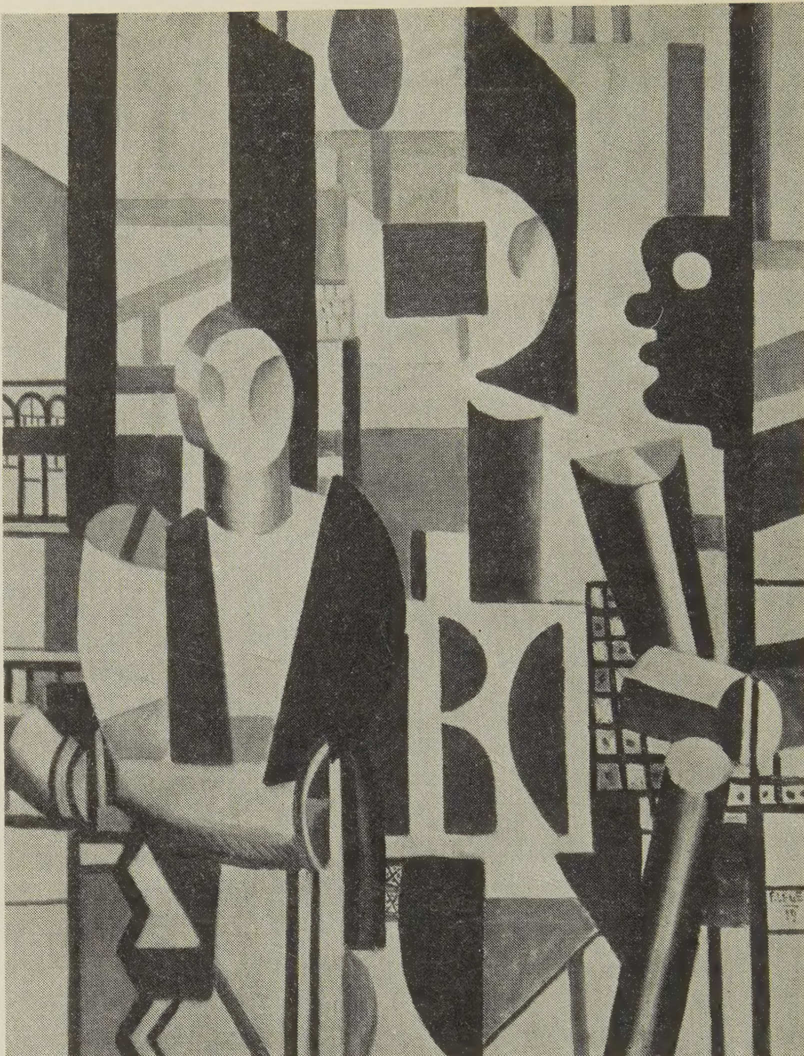
foto's Gem. Musea Amsterdam

als een kamerscherm, tonen reeds aan, hoe deze stroming der moderne kunst een plaats in haar persoonlijk leven inneemt. Ook hier staat de bezoeker geen historisch compleet geheel voor ogen, doch de levende rijkdom van een persoonlijke verhouding tot de werken. Daarom zijn ook de beide richtingen van het surrealisme even sterk vertegenwoordigd (waar meer objectief ingestelde verzamelaars allicht een verschil zouden maken): de abstracte en de naturalistische kant van het surrealisme.

In de derde zaal der tentoonstelling wordt het naturalistische surrealisme getoond: Chagall en de Chirico spelen de rol van voogden, Max Ernst, Tanguy en Dali zijn de geëxposeerde schilders. De suggestieve en vaak verbijsterende werking van hun schilderijen ontstaat voornamelijk uit het feit, dat dingen uit volkomen uiteenlopende werelden in eenzelfde koel objectieve trant op één schilderij zijn gebracht: voorwerpen uit droom en werkelijkheid, uit wetenschap, dichterlijke verbeelding en fabel. Zo krijgen voorwerpen uit de werkelijkheid een angstwekkend, onwerkelijk karakter, zoals zij het anders slechts in de angstdromen van ons onderbewust voelen hebben.

De abstracte variant van het surrealisme, die in een vierde zaal wordt getoond, houdt nog in de verte verband met de abstracte kunst. Doch zij tracht elke vorm van zelf uit het onderbewuste te doen vloeien en verwerpt elke bewuste constructie. Het automatisme, het werken uit een soort van trance, is de richtsnoer voor deze kunstenaars, die zich volkomen laten gaan in het spel van kleuren en vormen, zoals hun gevoel — door de wil niet beheerst en geremd — hun dat dicteert. Arp, Klee, Picabia en vooral Miro zijn de kunstenaars, die Mrs. Guggenheim in haar collectie heeft opgenomen. Vroege werken van Max Ernst en Masson completeren het geheel en een werk van Alexander Calder brengt de bijdrage van Amerika. En op het eind van de tentoonstelling beheerst weer een werk van Picasso de zaal: een surrealistisch werk, waarin de kunstenaar, met al zijn kracht en onstuimigheid, de angstwekkende dreigingen van onze tijd heeft vertolkt.

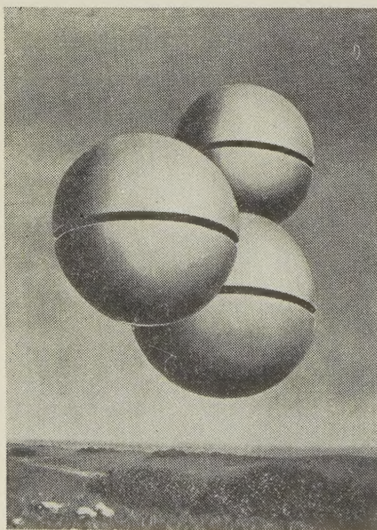

Léger

Ook in de surrealistische zalen leidt de collectie Guggenheim niet langs de groei van een richting der moderne kunst, doch plaatst hem er midden in. Zo treft dan deze verzameling vooral door haar levendigheid. Immers, zodra de avant-garde-kunst (zoals wel elders) historisch geclassificeerd is, houdt zij op avant-garde te zijn. Hier echter, waar de levendigheid der verzamelaarster steeds te voelen is, behoudt deze kunst haar eigen kenmerk: de levendigheid, de bewegelijkheid en vooral het karakter van onvoltooid experiment.

H. L. C. Jaffé

Magritte

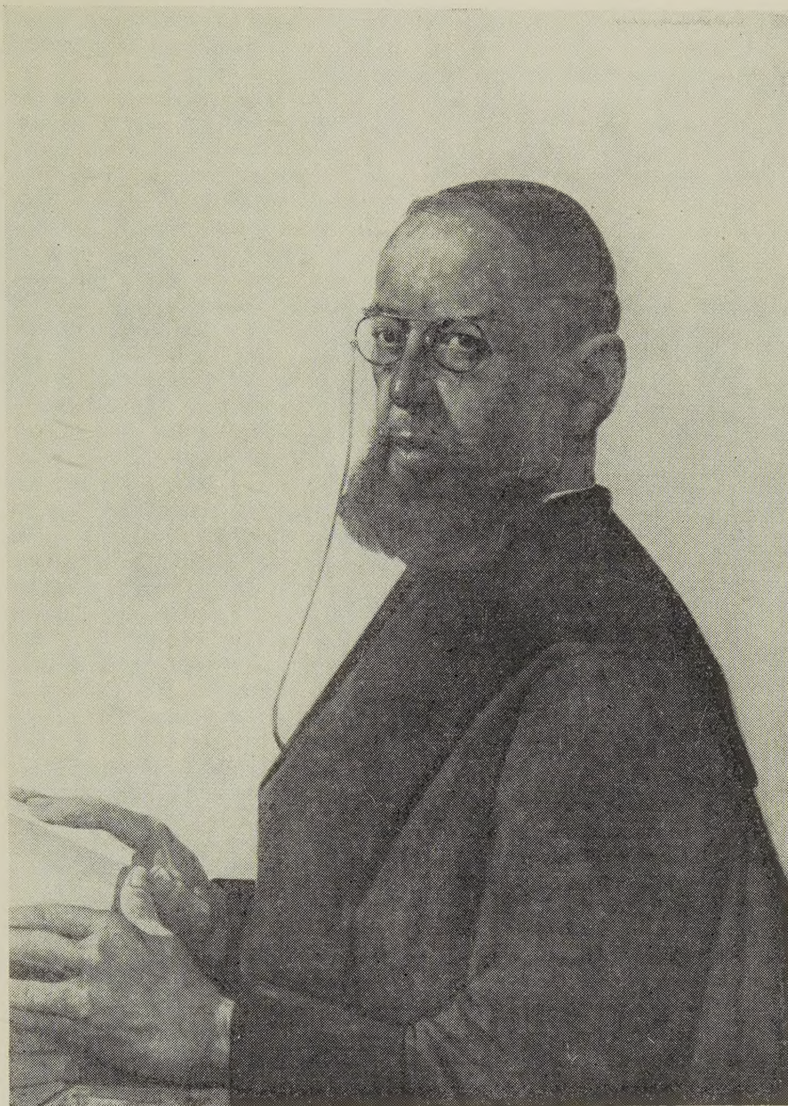

Willem van der Pluym

Prof. Willem van der Pluym heeft onlangs zijn functie van hoogleraar in de kunstgeschiedenis en aesthetica aan de Rijksacademie van Beeldende Kunsten, die hij in 1918 aanvaardde, neergelegd. Voor „Forum" is er alle reden dit feit met een enkel woord te gedenken.

Prof. Van der Pluym behoort tot diegenen, die voor het onderwijs geboren schijnen. Zijn onderhoudende betoogtrant en zijn markante persoonlijkheid zijn er steeds waarborg voor geweest, dat hij van een geboeid gehoor verzekerd kon zijn. Zijn kennis, in jarenlange ervaring opgedaan, heeft hij op ongewoon levendige wijze op de studenten weten over te dragen. Een onbegrensd terrein had hij hierbij te bestrijken. Bij zijn afscheidscollege konden wij vernemen dat de stof, die hij had moeten behandelen, zich uitstrekte van Adam tot Appel, en inderdaad oude en nieuwe kunst heeft hij gelijkelijk met volle overgave gedoceerd.

Zijn hart is heel spoedig uitgegaan naar de bestudering van de bouwkunst. Na het behalen van het einddiploma en de M.O. Acte op de Rijksmuseum scholen, waar hij later zelf les zou geven, was hij practisch werkzaam op het Architectenbureau van Paul Saintenoy te Brussel. Van 1906—1930 maakte hij regelmatig deel uit van de expedities der Nederlandse opgravingen in Griekenland (Argos) onder leiding van Prof. Dr. C. W. Volgraff. In 1916 werd hij docent voor de geschiedenis der bouwkunst aan de architectencursus der Vereniging V. en H.B.O. te Amsterdam en twee jaren later volgde zijn benoeming aan de Rijksacademie. In 1922 werd hij privaat docent in de geschiedenis der bouwkunst aan de Universiteit van Amsterdam, terwijl hij van 1943—1949 als buitengewoon hoogleraar in de kunstgeschiedenis van de Technische Hogeschool te Delft werkzaam was.

Prof. Willem van der Pluym
Naar een schilderij van Prof. Willem van der Berg

Niet alleen in woord, maar ook in geschrift heeft Prof. Van der Pluym de betekenis van de bouwkunst weten uit te dragen. Tot zijn bekendste werken behoort „De meesterwerken der Beeldhouwkunst en Bouwkunst" dat hij in samenwerking met Prof. Laurent verzorgde en dat verschillende mallen opnieuw uitgegeven werd.

Ook bij de plannen tot oprichting van een architectuur museum heeft Prof. Van der Pluym een werkzaam aandeel gehad en van de Rijkscommissie tot Stichting van dit Museum is hij sinds 1918 de secretaris.

Het kon wel niet anders of Prof. Van der Pluym, die ook de practische kant van het bouwen zo zeer interesseert — zijn colleges over de gewelfconstructies hebben steeds van deze bijzondere belangstelling getuigt — moest wel in contact komen met hen, die zich in het bijzonder het instandhouden en restaureren van onze oude bouwwerken tot doel hebben gesteld.

Zo zien wij dat Van der Pluym tot driemaal toe (1918—1921; 1932—1935; 1940—1946) als voorzitter van de Kon. Nederlandse Oudheidkundige Bond optreedt en daarmede ook op dit gebied zijn invloed kan doen gelden.

Prof. Van der Pluym blijft ook nu nog na zijn afscheid van de Rijksacademie midden in het leven staan. Wij wensen deze karakteristieke figuur met zijn jeugdig élan, zijn onuitputtelijke serie anecdotes en bovenal met zijn grote liefde voor de bouwkunst, nog vele en vruchtbare jaren toe.

T. S.

Contact-bijeenkomsten van A. et A.

Industriële vormgeving

Het is het bestuur van A. et A. en de redactie van „Forum" gebleken, dat de contact-bijeenkomsten, belegd op de eerste Vrijdag van iedere maand, zich in stijgende mate in de belangstelling blijven verheugen. Hieronder laten wij een kort verslag van de op 5 Januari gehouden bijeenkomst, die zo zeer de aandacht trok, volgen.

Als voornaamste punt van bespreking was op de convocatie voor deze bijeenkomst het vraagstuk van de In-

dustriële Vormgeving geplaatst en in welke mate dit onderwerp in de algemene belangstelling ligt, bleek wel uit de zeer grote opkomst, niet alleen van architecten, maar juist ook van diegenen, die krachtens hun werkkring regelmatig met de oplossing van het probleem „Industrial Design" te maken hebben.

In een inleiding zette de redactiesecretaris van „Forum" in het kort de ontwikkelingsgang van het thema Kunst—Industrie uiteen.

Toen in de tweede helft der vorige eeuw de machinale productie op grote schaal een feit werd en de wereld overstroomd met minderwaardige, machinaal vervaardigde, gebruiksvoorwerpen, ontstond spoedig in kunstenaarskringen een scherpe reactie. De afkeer voor de machine uitte zich met name in een figuur als Ruskin en niet minder bij Morris, die de machine verfoeide. Enige vooruitstrevende lieden van de volgende generatie, waaronder in Nederland Berlage genoemd moet worden, zagen weldra in, dat de wansmaak, waarvan vele der machinaal vervaardigde voorwerpen getuigden, minder aan de machine lag dan aan de wijze waarop deze door de mens gehanteerd werd. Het grote probleem, waarvoor zich onze tijd, met zijn geweldig toegenomen massale vraag, gesteld ziet is, op welke wijze kunstenaar en fabrikant tot samenwerking gebracht kunnen worden, teneinde te geraken tot de productie van goedkope, langs machinale weg vervaardigde, voorwerpen, die van zodanige vorm zijn, dat zij blijk geven van een beheersing door de kunstenaar, van de mogelijkheden, die de machine biedt.

De heer Sanders, directeur van het Instituut voor Industriële vormgeving, wijst uitvoerig op enige der vele moeilijkheden, die zich hierbij voordoen. De fabrikant, die verplicht is een aanzienlijk kapitaal in de productie te steken, wenst zo veel mogelijk waarborgen dat dit nieuwe product ook werkelijk de gewenste en — wil de onderneming slagen — ten enenmale vereiste afname zal vinden. In verband hiermede wordt getracht aan te passen bij eenvoudige, reeds min of meer algemeen aanvaarde vormen. Het heeft geen zin het grote publiek experimenten voor te zetten, die slechts voor een élite bestemd zijn en eerst later voor een productie op grote schaal van nut kunnen zijn.

De heer Van Embden zou het onderwerp bij voorkeur behandeld willen zien vanuit de gezichtshoek van de ontwerper-kunstenaar. Het zou te ver voeren hierbij ook alle voor de fabrikant in het bijzonder geldende facetten naar voren te brengen.

De secretaris merkt op, dat het noodzakelijk zal zijn, dat bij de vorming van de ontwerper in zijn leertijd het probleem van de Industriële Vormgeving diepgaand aan de orde gesteld zal moeten worden. Tot nog toe is hieraan nog weinig aandacht besteed, maar het is hem bekend, dat aan de Technische Hogeschool te Delft door Prof. Eschauzier, wie dit onderwerp zeer ter harte gaat, enige colleges aan het vraagstuk gewijd zijn. Bovendien heeft de nieuwe directeur van het Instituut voor Kunstnijverheidsonderwijs te Amsterdam, de heer Copier, plannen beraamd om systematisch de verschillende aan dit Instituut onderwezen vakken van de zijde van de Industriële Vormgeving te belichten. In het bijzonder schijnt hierbij aan textielbewerking gedacht te worden. Hiermede zal de rij dan ook geopend worden en de overige vakken zullen dan, naar men zich voorstelt, hierop volgen.

De heer Sanders wijst er op, hoe moeilijk het steeds is de smaak van het grote publiek, dat uiteindelijk als koper moet optreden, te peilen. Als merkwaardig voorbeeld noemt hij het stalen meubel, dat voor de woonvertrekken practisch geen ingang heeft gevonden. De aanmaak op enigszins belangrijke schaal heeft slechts zin gehad voor ziekenhuizen, kantoorgebouwen, e.d.

Mr. Th. Limperg vraagt of er in kunstenaarskringen belangstelling bestaat voor de bescherming bij de wet van ontwerpen. Verschillende pogingen om hiertoe te geraken, hebben tot nu toe geen succes gehad en thans onderzoekt een nieuwe commissie, waarvan ook spreker deel uitmaakt, in hoeverre wettelijke bescherming gewenst is.

Er blijkt bij de aanwezigen voor een dergelijke bescherming weinig geestdrift. Men is integendeel van mening, dat de mogelijkheid moet bestaan een goede vorm, wanneer deze eenmaal ingang gevonden heeft, door anderen te laten overnemen en zodoende verder van nut te doen zijn.

De heer Sanders merkt op dat een bescherming in de practijk ook grote moeilijkheden zal ondervinden — dat bewijzen overigens reeds de mislukte voorbereidende pogingen daartoe — en doet in dit verband mededeling van een geval dat onlangs met de z.g. Joy-flesjes heeft plaats gevonden. Deze limonadeflesjes hadden blijkbaar een bijzonder aantrekkelijke vorm, want op een gegeven moment bleek dat ook een andere limonadefabriek met een vrijwel overeenkomstig flesje aan de markt verscheen. Toen deze laatste fabriek hierover door de Joy-limonadefabriek een proces werd aangedaan, kon de verdediging nagenoeg dezelfde vorm aanwijzen bij een fles uit de XVIIIe eeuw en hiermede de rechter aantonen, dat van „plagiaat" geen sprake was. De rechter nam hiermede genoegen en de productie van het „copie" kon verder voortgang vinden.

Spreker wijst er nog op, dat in de loop van de geschiedenis reeds zoveel vormen toepassing hebben gevonden, dat het kan voorkomen dat — al of niet bewust — bestaande vormen opnieuw toegepast worden.

De heer Limperg stelt het op prijs uit deze kring zo duidelijk een opinie vernomen te hebben, ook al is die anders dan hij zich had voorgesteld.

De heer Komter wijst er op, dat in het huidige fabricatie-proces veelal op zichzelf goede voorwerpen met opzet met een zeer beperkte levensduur worden vervaardigd. Dit is nodig om de fabriek aan de gang te houden. Spreker acht dit een typisch voorbeeld van het slaaf-zijn van een machinale productie en meent dat het voor de mens mogelijk zou moeten zijn deze op zichzelf ten enenmale on-rationele werkwijze op te geven. Hiervoor is echter een geheel andere sociale en economische kijk op het productieproces nodig dan thans geldt.

De heer Kalff betreurt het het begin van de gedachtenwisseling gemist te hebben. Hij wijst er op dat bij de a.s. viering van het jubileum van de Philipsfabrieken in het Van Abbemuseum te Eindhoven een tentoonstelling van lichtornamenten gehouden zal worden. Ook hiervoor zal wellicht bij de lezers van „Forum" belangstelling bestaan en spreker verklaart zich bereid hierover een bijdrage te leveren.

T. S.

Prijsvraag Raadhuis Schiedam

De jury voor de prijsvraag Schiedam verzoekt ons het volgende ter kennis van onze lezers te brengen:

De beoordeling van de voor de Raadhuis-prijsvraag Schiedam ingezonden schetsontwerpen ondervindt, door het grote aantal en de gecompliceerdheid van de gestelde opgave, enige vertraging.

De jury hoopt echter haar bevindingen in afzienbare tijd aan het Gemeentebestuur te kunnen rapporteren.